

Koltai András:
Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara
a XVII. század közepén

Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2012. 636 o.
(A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források. Feldolgozások 14.)

Általánosan elfogadott megállapításnak számít, hogy a magyar főúri udvar a kora újkori Magyarországon milyen nagy jelentőséggel bírt. Egyaránt volt gazdasági centrum, a társadalmi élet színtere, szellemi alkotás és a kultúráközvetítés központja. A közhelyszerű megállapítás ellenére a főúri udvarok szervezete, működési struktúrája iránti érdeklődés egy 19. századi forrásfeltáró korszak (Radvánszky Béla, Takáts Sándor, Thaly Kálmán, Thallóczy Lajos munkássága), majd az elsősorban gazdasági funkció feltárására irányuló két világháború közötti kutatások után csupán az utóbbi időben élénkült meg, némileg egybeesve az udvartörténet utáni érdeklődés nemzetközi konjunktúrájával. Az újabb magyar kutatások kiindulópontjának az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében megjelent *Magyar reneszánsz udvari kultúra* kötet (1987) tekinthető, amely elsősorban művelődéstörténeti megközelítéseket fogott egybe. A következő huszonöt év terméséből két kiadvány érdemel mindenképpen említést: az egyik a most ismeretendő munka szerzője, Koltai András által válogatott, magyar udvari rendtartásokat tartalmazó kötet (2001), a másik Horn Ildikó és G. Etényi Nóra által szerkesztett, „*Idővel paloták...*” cím alatt kiadott tanulmánygyűjtemény (2005). Ez a sor most tovább bővíthető Koltai András Batthyány I. Ádámról (1610–1659) és udvaráról írt monográfiájával, amely a szerző 2000-ben megvédett disszertációjának átdolgozott, jelentősen kibővített változata, és a témában folytatott, közel két évtizedes kutatásai lezárásának tekinthető.

A témaválasztás több szempontból is kitűnő, nem utolsósorban azért, mert az írásbeliség iránt élénk érdeklődést tanúsító Batthyány Ádámtól a körmendi Batthyány-levéltár kétszeri pusztulása (1945, 1956) után is igen komoly mennyiségű és igen sokrétű forrásanyag maradt fent: gazdag birtokigazgatási iratanyag és páratlanul gazdag misszilisgyűjtemény. A sok forrás azonban nemcsak áldás, hanem átok is, így nem véletlen, hogy Batthyány Ádám a személyéhez kapcsolható számos tanulmány dacára eddig életrajz nélkül maradt, annak ellenére, hogy a 17. század közepének fontos figurája volt, bár tegyük hozzá, tudományunk olyan túl sok jól sikerült életrajzzal nem büszkélkedhet. Ezért is nevezhető bátor tettnek Koltai András munkája, aki élni tudott a sokrétű forrásanyag által kínált lehetőséggel, és nem csupán a földesúri famíliára vonatkozó, külön gyűjtött anyagot tanulmányozta át, hanem gazdasági vonatkozású iratok tömkelegét, ezenfelül számos levelet a Batthyány család misszilisgyűjteményéből, amelyek esetenként remek adalékokat szolgáltatottak, és számos jelenség jobb megértéséhez segítettek hozzá.

A munka a három függelékkel nem számítva öt fejezetre tagolódik, és mint címe is előrevetíti, egyszerre két dolgot állít célkeresztbe úgyesen egymásba bújtatva: a szerző nem csupán Batthyány Ádám udvaráról kínál áttekintést, hanem magának a dominusnak, Batthyány Ádámnak az életét is feldolgozza. Ez a megoldás lehetőséget nyújt arra, hogy a főúri udvar ne csupán statikus képződményként jelenjen meg, hanem esetenként működése közben kerüljön bemutatásra. Az öt fejezet közül a monográfia alapvető témáját képező udvart a III. és IV. fejezetben ismerjük meg. E köré csoportosul a főhős élete (I. és II. fejezet), felvezetve a családi tradíciók bemutatásával, a záró V. fejezetben pedig Batthyány Ádám családi életének sorsdöntő eseményeiről olvashatunk (születés, keresztelő, lakodalom, temetés), valamint a kor emberének meghatározó élményéről, a hitelétről kapunk áttekintést.

A Batthyány család felemelkedését sikeres familiárisi szolgálatának, illetve a királyi udvarban szerzett érdemeknek köszönhetjük. Id. Batthyány Boldizsár I. Mátyás és II. Ulászló alatt befutott sikeres pályája a családot a főúri rend küszöbéig vitte, a küszöb átlépése azonban majd csak a következő generációnak sikerült. A remek stratégia Batthyány Boldizsár fiát, Ferencet a trónörökös udvartartásba juttatta be, aki így együtt nevelkedett Lajos herceggel. Általában a trónörökös udvartartás kulcsemberei alkotják a következő kormányzat magvát, így nem csoda, hogy az udvari világban biztosan mozgó Batthyány I. Ferenc szép karriert futott be, és a Jagelló-kor végén a családot már a magyar vezetőréteg tagjaként látjuk viszont. Ferenc túlélte a mohácsi vészt, és sikeresen stabilizálta a család helyzetét a két királyi időszakban is. Ferenc egyébként a saját esetében sikeres taktikát próbált továbbvinni, unokaöccsét és unokaöccse fiát is udvari szolgálatra küldte – ez már a Habsburgok udvara –, ahol azonban sem I. Kristóf, sem III. Boldizsár nem találta a helyét. Utóbbi esetében Bécsben még lefogásának a terve is felmerült. A Batthyányok négy generációja királyi udvarhoz fűződő kapcsolatának feldolgozása már maga felér egy kismonográfiával, és sok mindent megmagyaráz a család karrierjére és kapcsolatrendszerére vonatkozólag.

Az udvari tradíció tehát megtört, és majd csak a monográfia főhősével, Ádámmal folytatódott, akinek életéből három fontos eseményt mutat be részletesen Koltai. 1. Vitája anyjával, Poppel Évával, amelyben mindjárt megmutatkozott szenvedélyes, konok természete, és mivel mindketten konok és szenvedélyes emberek voltak, civakodásuk egészen az anya 1640-es haláláig tartott, annak ellenére, hogy 1629-ben és 1632-ben megegyezést kötöttek a birtokok megosztása ügyében. 2. Hitváltoztatása. A Batthyányok a 16. század második felében előbb evangélikusok, majd reformátusok lettek, hogy Poppel Évával újra az evangélikus hithez kötődjenek. Batthyány I. Ádám a 17. század első felében kibontakozó katolikus megújulás dinamizmusának engedve katolizált (1629), áttérésének különlegessége „megtérési irata”, amelyben Pázmány Péter szellemi irányítása alatt megfogalmazta hitbeli problémáit. Mindez komoly intellektuális igényekre mutat, amelyeket azonban nem mélyített el megfelelő iskolázottság. Mindez jól érzékelhető nehézkes mondatformálásában és sajátos ortográfiájában is. 3. A harmadik esemény házassága Formentini Aurórával, ahol a szenvedély ismét színre lépett. Ádám úr ugyanis nem számításból kötött házasságot, nem valamifajta családi stratégia irányította, ami-

kor a szép görzi származású udvarhölgy mellett döntött, aki bizony csak szerény hozományt, legfeljebb kapcsolati tőkét hozott a házasságba.

Batthyány Ádám 1632-ben tért haza véglegesen feleségével az anyja szerint fölöttébb elhanyagolt birtokaira, és kezdte meg azok személyes irányítását. A szerző részletesen bemutatja a Batthyányok birtokkorpuszát, illetve annak létrejöttét, az Ádám által végrehajtott gyarapításokat. Ez azért is fontos, mert a birtok adja a főúri lét alapját, teszi lehetővé a főúrtól megkívánt társadalmi reprezentációt, a reprezentációhoz szükséges udvartartás fenntartását, illetve az udvartartás épített környezetét jelentő várak fenntartását. A Batthyányok számos várral és kisebb kastéllyal, udvarházzal rendelkeztek, amelyek közül kettő emelkedett ki, Németújvár és Rohonc. Sajnos egyik sem áll fenn napjainkban abban a formában, ahogy azokat I. Ádám használta. A sokáig lakatlanul álló Németújvárból csak részek maradtak meg, Rohoncot a világháború végén tűzvész pusztította el. Koltai András a rendelkezésre álló leírások alapján rekonstruálta a várak belső tereosztását, amelyről az inventáriumok alapján rekonstrukciós rajzokat is készített (180., 198–199.). Nagyon fontos eredménynek tartom, hogy Koltai András kutatása során nyilvánvalóvá vált a várak eltérő funkciója. A rohonci vár elkészülte után (Batthyány szenedélyes építető) a családi élet elsődleges színtere lesz, még akkor is, ha maga a főúr sokat is volt úton különböző birtokközpontjai között, illetve amikor hivatalos ügyeit intézte. Németújvár ezzel ellentétben a családi tárház szerepét töltötte be, ahol a családi kincsek, fegyvertár, könyvtár, levéltár található felhalmozva a „komornyik” (kamarás) felügyelete alatt.

Az életút és az épített környezet felvázolása után következnek a monográfia kulcsfontosságú fejezetei, amelyek a főúri udvart mutatják be. Sajnos írásbeli rendtartása a Batthyányok udvarának nem volt, csupán egy rövid tervezet maradt meg 1648-ból, az ott jelzett instrukciók valószínűleg nem készültek el. Mindez megnehezítette a szerző dolgát, mert a megmaradt összeírások, konvenciók, fizetési listák, prebendajegyzékek alapján volt kénytelen rekonstruálni az udvar szerkezetét és működését. Ezek alapján kellett azt a 250-260 főt csoportosítani, akik az udvartartást alkották. Az udvar legfontosabb rétegét a familiárisok képezték, akiket a korabeli források *fõember szolgaként* is emlegetnek. Az ő feladatuk nincs minden esetben pontosan körülírva. Két részre válnak szét, azokra, akik állandóan az úr mellett vannak (*continuus uraim*), valamint azokra, akik otthon laknak, és csak akkor jönnek, ha hívják őket (*házi uraim*). A familiárisok alkották az úr kíséretét, ha kellett, katonai feladatokat láttak el, ha kellett, tanácsot adtak, leveleket vittek, követségbe mentek, képviselték urukat annak különböző jogügyleteinél stb. Cserébe bért kaptak, zálogbirtokhoz juttatta őket az úr, ajándékokat adott nekik, a dominus kapcsolatrendszerével is segítette ügyeiket, vagy éppen támogatta őket egy-egy tisztség megszerzésében. Ami a Batthyány-familiárisok elemzésénél meglepő első pillantásra, hogy nagyon nagy a mozgás. Volt ugyan egy mag, de a familiárisok tekintélyes része csak néhány évig állt az úr szolgálatában. Szerző-döntő ideje leteltével joga volt urat váltani. Az is meglepő, hogy nem csupán a Batthyányok törzsbirtokainak közvetlen közeléből, Vas megyéből jöttek familiárisok, hanem Veszprém megyéből is. Figyelemre méltóak Koltai András meglátásai a

magyarországi társadalomfejlődés szempontjából oly fontos familiáris-szervitori rendszerről, amikor is hangsúlyozza a középkor és a kora újkor közötti folyamatosságot. Továbbgondolásra érdemes, hogy vajon a familiáris-szervitori rendszer miként illeszkedik a nemzetközi történetírás által az utóbbi években sokat vitatott patrónus-kliens rendszerhez.

A német történetírás által szívesen alkalmazott exkurzusok mintájára számos életutat ismerhetünk meg, eltérő tipográfiával, kisebb betűvel szedve (például Keczer János pályája, 271.; Káldy Ferenc és Péter, 272–273.; Francsics Péter, 273–278.). Így a főszöveget nem nehezíti a közvetlenül nem odatartozó információ, a kitérők ugyanakkor elevenebbé teszik azt, mintegy illusztrációként szolgálnak.

A Batthyány-udvar jelentőségét mutatja, hogy számos főrangú ifjú töltött familiáris-ként több évet Batthyány Ádám udvarában, így a Révay, Thököly, Koháry, Haller, Bercsényi, Erdődy, Esterházy családokból érkeztek ifjak, többnyire már lezárt képzéssel (gimnáziumi oktatás után, esetleg már néhány év filozófiát is látogattak valamely egyetemen). Az udvari szolgálat során módjuk volt részben az illő viselkedési formákat elsajátítani, részben a török közelsége miatt haditapasztalatokra is szert tenni. Batthyány Ádám udvarának egyik előnye, hogy nem csupán magyar nyelvű volt: az asszony német udvartartása révén a német nyelv gyakorlására is lehetőséget adott (egy kis fejezet a munkában a női udvarról is szól, 373–391.).

Az udvar két kulcsszereplője volt a főkapitány, a főúr egész magánhadsergének vezetője, illetve az udvari hadnagy, aki az udvari sereget vezette, és egyben az udvartartás legtekintélyesebb személye. Ez a fejezet részletesen bemutatja az udvartartás állandó tisztviselőinek a feladatait, akik közül a legfontosabb az udvarmester, aki az inasok, étékfogók, bortöltők, pohárnokok, csatlósok, ajtónállók előljárójaként a mindennapi élet szervezésének fontos embere volt. Mellette kiemelkedő jelentőségű még a már említett komornyik-kamarás, aki a tárházért felelt, továbbá a konyhamester, aki a konyha és a szakácsok felügyeletét látta el. Mivel a kor legfontosabb szállítóeszköze a ló, érthető, hogy a lovászmesteré is tekintélyes tisztség, ami ráadásul komoly szakértelmet is igényelt, a ló ugyanis kényes jószág. Az elemzés végigköveti az udvartartás egyes csoportjait, az olvasó megismerkedhet a bortöltő (az evés-ivás szemlátomást centrális jelentőségű volt a korabeli udvar életében), a pohárnok, a tálhordók, csatlósok, deákok, mezei és házi muzsikások, szakácsok, lovászok feladataival. Az udvar szerkezetét, az egymásba fonódó feladatköröket és bonyolult viszonyokat egy egész oldalas ábra hivatott érzékeltetni. (331.)

A nyomtatott leíráshoz szorosan kapcsolódik az az internetes adatbázis, amely Batthyány Ádám udvartartásának tagjait tartalmazza (<http://archivum.piar.hu/batthyany/kutatas.htm>). Ha már kritikát akarunk gyakorolni, az egyik pont éppen az lehetne, hogy valamilyen formában talán érdemes lett volna a földesúri família, de legalább a familiárisok névsorának e monográfiában történő közzététele.

A könyv utolsó fejezete a főúri családi élet legfontosabb eseményeit mutatja be: születés, a gyermekek taníttatása, házassága (Esterházy László és Batthyány Eleonóra házassága, a többi gyermek csak apjuk halála után kötött házasságot), halál (Formentini Auróra temetésének részletes bemutatása), majd újabb házasság (Batthyány Ádám második házassága), újabb halál (a főszereplő halála). Záróak-

kordként az olvasó megismerkedhet azzal, hogy mi történt Batthyány Ádám halála után, mi lett az udvartartás sorsa, mi történt Batthyány Ádám vagyonával, miként zárták ki az első házasságból született fiúk a második feleséget és leányféléstvéruket az örökségből.

Az ismertetés elején említett funkciók közül nagy jelentőségű volt a főúri udvar kultúra-közvetítő szerepe is. E téren Koltai András munkája az udvarban folyó vallási életet mutatja be különös részletességgel (Batthyány Ádám könyvtárát már korábban külön kötetben dolgozta fel 2002-ben). Az udvarbeli vallásos élet specialitása, hogy a főúr és az udvara vallása eltért egymástól. Az úr 1629 szeptemberétől katolikus, felesége és a női udvar nagyobb része is az, míg a familiárisok evangélikusok és reformátusok, akiknek a hitváltoztatása csak lassan zajlott. Ez azonban szemlátomást csak egy kezelhető szinten okozott konfliktust a mindennapi életben. A korabeli paphiány miatt Batthyány Ádámnak még udvari lelkészt sem volt egyszerű szereznie, nemhogy a birtokaira elegendő számú katolikus papot. E téren néhány vereséget is elszenvedett a frissen katolizált főúr. Nem jutott udvari jezsuitához (presztízskérdés), vagyis csak átmenetileg, nem sikerült a sarutlan ágostonosokat (udvari kapcsolat) idecsalogatnia, a domonkosok neki nem tetszettek, végül a mariánus ferencesekkel találta meg a hangot, akiknek kolostort is alapított Németújvárott és szemlátomást jól megértette magát velük. Az udvari lelkészi szolgálatot is ők látták el. Az idősödő Batthyány Ádámnál az erőteljes alkoholfogyasztás mellett a halálra való felkészülés jegyében elmélyülő vallásosság is megfigyelhető. (Idekapcsolható a szerző által korábban feltárt imakönyvkiadása, a *Lelki kard*, illetve ez időből fennmaradt bűnkatalógusa.)

A monográfia használatát függelék könnyíti meg (501–543.), amely tartalmazza Poppel Éva és Batthyány Ádám végrendeletét, a Batthyány család genealógiáját a 18. századig bezárólag, illetve Batthyány Ádám fontosabb birtokait uradalmanként csoportosítva. A birtokok földrajzi elhelyezését a könyv elején és végén egyaránt megtalálható térkép könnyíti meg.

A munka nem csak tartalmát tekintve értékes, de külsőjét tekintve is színvonalas, ami a tipográfiai munkát végző Neumann Tibort és a Győri Egyházmegyei Levéltár szerkesztésben közreműködő munkatársait, Vajk Ádámot, Nemes Gábort és Arató Györgyöt dicséri. A kötetet számos táblázat és még számosabb kép illusztrálja. A képekhez részletes leírások tartoznak, amelyek az értelmezést könnyítik meg.

Az impaktfaktorok világában a történész is egyre inkább rákényszerül, hogy rendszeresen produktumokkal álljon elő, termeljen a szó legrosszabb értelmében. Ennek persze megvan az a hátránya, hogy sok munka időnap előtt jön a világra, „koraszülött” a szó legszorosabb értelmében: még nem ért meg a publikálásra, még anyagot kellett volna gyűjteni, még át kellett volna gondolni egynémely elemét. E téren üde kivételt jelent Koltai András könyve, amely vagy tizenöt éves, sőt még hosszabb „genezisre” tekinthet vissza. Egy kiérlelt monográfiát vehet kézbe az érdeklődő, amely hatalmas forrásanyagot egyesít magában, és amelynek megállapításai mögött sokéves kutató- és elemzőmunka áll. Bár a monográfia a Batthyány család történetéből számos eseményt tisztáz a birtokszerzésre, a családtagok egyé-

ni életútjára vagy éppen az eddig alig ismert második feleség történetére vonatkozólag is, a mű igazi nyereségét az udvartartás bemutatása képezi. Azt ugyan nem lehet kijelenteni, hogy a magyar főúri udvar története ezzel megírásra került, de az biztos, hogy Koltai András munkájának megjelenésével roppant fontos viszonyítási pont keletkezett, ami mindenki másnak, aki a témával foglalkozik, tájékozódásul szolgálhat. Remélhetőleg a Thurzók, Rákócziak, Forgáchok, Nádasdyak, Zrínyiek és más magyar főúrak udvartartásáról is hasonló munkákat olvashatunk rövidesen.

Fazekas István

Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek

Osiris, Budapest, 2011. 749 o.

Kövér György tiszzaeszlári drámája nem Solymosi Eszteré, hanem a falué, nem a kamasz cselédlány eltűnése nyomán született vérvádnak, hanem a 19. századi Tiszzaeszlár lakosainak a drámája. Az eszlári ügy Kövér számára ennek egy olyan epizódja, amely, bár dramaturgiai szempontból a mű központját alkotja, a szerzőt elsősorban nem önmagáért, mint inkább azért érdekelte, mert a nyomában fennmaradt források révén kivételesen sokoldalú bepillantást nyerhetett e Szabolcs megyei falu társadalmi viszonyaiba, lakosainak életébe és érzelmi világába.

Kövér előszava elején elhelyezi munkáját a hazai társadalomtörténeti kutatásokban. Amint szerinte „kimondva vagy kimondatlanul mindenkinek”, az „etalon” számára is Fél Edit és Hofer Tamás Átányról szóló falumonográfiája. A 19. századi átalakulást kutató helyi társadalomtörténeti monográfiák közül igazodási pontként Tóth Zoltán, Benda Gyula, illetve a fiatalabb nemzedék reprezentánsaként Husz Ildikó történeti szociológiai és történeti demográfiai, „a szerkezeti analízis és az élettörténeti módszer kombinálására” törekvő mezőváros-történeteit említi. (10.) Kövér munkája azonban nem csupán lokális társadalomtörténeti elemzés. A szerző meggyőződéséből fakadóan, miszerint a magyar társadalomtörténetben szokásos, a makroszintű nézőponttól a mikroelemzés felé haladó megközelítés helyett a lokális viszonyokból való kiindulás a tágabb összefüggéseket is árnyaltabb megvilágításba helyezheti, Tiszzaeszlár bemutatása, noha önmagában is felér egy külön kötettel, csak a kiindulópont. Innen a könyv hat nagyobb részre tagolt felépítése, amely a tereppel, a társadalmi viszonyok s feszültségek, a falusiak között az ügy előtt kipattant konfliktusok s e konfliktusok hús-vér szereplőinek bemutatásával kezdődik, dramaturgiailag Solymosi Eszter rejtélyes eltűnésének napjától a megvádolt zsidók perbeli felmentéséig nyomon követett „üggyel” kulminál, hogy vé-

gül a perrel kapcsolatba állítható megyei, országos, sőt nemzetközi politikai események elemzésével végződjenek.

A témával alaposabban egy 2003-as nyíregyházi emlékkonferencia alkalmával ismerkedni kezdő szerző számára a kutatás első lépései két meglepetéssel jártak. A vizsgálóbíró Bary József és a védőügyvéd Eötvös Károly emlékiratai a tiszaezlári ügyről s a perrel „annyira lemerevítették a frontvonalakat, olyan bénítóan hatottak az utókor történéseire”, hogy még Barynak s Eötvösnek az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában található irathagyatékát sem dolgozták fel. Pedig bőven volt mit. A roppant adatgazdag forrásanyag külön érdekessége, hogy létrehozóik olyan iratokat is megőriztek, amelyek a per során, majd későbbi emlékezéseikben kifejtett nézeteiknek – különösen Bary esetében – látványosan ellentmondtak. A második meglepetés a társadalomtörténészt érte: „azon hitetlenkedtem, hogy ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy magát Eszlárt alaposan szemügyre vegye”. (13.) A meglepetés érthető, hiszen a Solymosi Eszter eltűnése után indult nyomozás és a per során készült dokumentumok, így elsősorban a per tárgyalásain rögzített – a falubelieknek a gyorsírók által némileg átfogalmazott, de közvetlenül mégis élőbeszédét megszólaltató – jegyzőkönyvek a kellő kitartással bíró kutatóknak felkínálták a kivételes lehetőséget, hogy a társadalomtörténeti monográfiához szükséges „kemény” forrásokat „puhább” forrásanyagokkal is kiegészítse. Ily módon a falu struktúratörténeti részét a puhább forrásoknak köszönhetően életszerűbbé téve, illetve a per szereplőinek indulatait s motivációit a társadalmi struktúrák bemutatása révén megvilágítva láthatóvá tegye, „hogy aki, így vagy úgy, megszólalt a per [Kövér által] újraalkotott határhelyzeti világában, ki is valójában”. (708.)

Kövér György könyve ékes tanúsága annak, milyen előnyökkel jár, ha egy eddig alapvetően politikatörténeti szempontból vizsgált konfliktust társadalomtörténeti szemszögből közelítünk meg. Ha a vérvád történetét nem „fentről” vizsgáljuk, nem az országos politika szemszögből, vagy a helyi, megyei és országos szereplőket a háttérből irányító fantomképek után kutatva, hanem abból indulunk ki, hogy a tiszaezlári vérvád mégiscsak egy adott helyen és közösségen belül robbant ki, akkor kézenfekvő a feltevés, hogy a falu és lakosainak ismerete nélkül nemhogy az ügyben felvonult szereplők lehetséges motivációit, de magát az ügyet sem érthetjük meg igazán.

Kövér ismételtlen leszögezi: ami Eszlárban történt, előfordulhatott volna bárhol Magyarországon, legalábbis az ország e tájékán, s feltehetően hasonló országos ribilliót váltott volna ki. Végző soron sem az eszlári társadalom elemzését tartalmazó első részek során feltárt, az északkelet-magyarországi viszonylatban is szélsőségesen egyenlőtlen birtok- és jövedelemmegoszlás keltette feszültségek, sem a falu lakosai között az eszlári ügyet megelőző évtizedek során kirobbant konfliktusok nem „írták elő”, hogy Solymosi Eszter eltűnése óhatatlanul ily drámaiba torkolljon. A feszültség nem jár feltétlen robbanással, s ha a falusiakat egymás ellen feszítő különféle viták révén Eszlár lakosai minden bizonnyal értékes tapasztalatokat szereztek is a konfliktuskezelés ki-ki jól felfogott érdeke szerinti legelőnyösebb technikái terén, azt semmi sem bizonyítja, hogy Tiszaezlár keresztény közössége – a földbirtokosoktól a napszámosokig – erősebb ellenérzést táplált

volna a zsidók iránt, mint akár Szabolcs megye más falvainak lakosai. Valójában a keresztények és zsidók között kibontakozott ellentétek sem gyakoriságukban, sem intenzitásukban nem múlták felül a keresztény lakosok között lappangó ellenérdekeket, illetve olykor kirobbanó nyílt konfliktusokat, sőt ennek inkább az ellenkezője mondható. A szerkezeti feszültséggócok s a korábbi konfliktusok elemzése révén lehetővé válik viszont annak a megválaszolása, hogy Solymosi Eszter eltűnésekor s utána Tiszaeszlár lakosai miért reagáltak úgy, ahogyan. „Ha felbomlóban, szétzilálódóban vannak a falu közösségét hagyományosan összetartó kötelékek, ha devalválódott a felülről védelmező egyházi patronátus szerepe, akkor egy ilyen konfliktus kezelése során meg lehet erősíteni a legyengített identitásokat, mentálisan és »rituálisan« össze lehet kovácsolni a valójában már visszavonhatatlanul fellazult vagy széthullott csoportkohéziókat. Meg lehet mutatni az »egész falúság« erejét a meggyengült faluközösségnek. Nem árt ehhez némi »e világi« (földesúri, vármegyei) támogatás, de a »túlvilági« régóta konvencionálisan adott: elég rituálisan ismét »kívülállónak« minősíteni »Isten engedélyezett ellenségeit.«” (707.)

A kifejezés, miszerint „az ördög mindig a részletekben bújlik meg” több ízben előfordul a könyvben, nyilván mert ez Kövér György meggyőződése, s talán azért is, hogy bocsánatosá tegye műve terjedelmét. Ez a könyv azonban csak ilyen lehetett: éppen a részletek iránti aprólékos figyelem révén abszolválja feladatát, teszi a képet, ha nem is teljessé, de roppant árnyalttá. Tiszaeszlár katolikus plébánosa, Adamovics József, a református lelkész, Láposy János, a falu községi bírója, Farkas Gábor, illetve Bary József – eltérő intenzitású – elfogultsága felől a könyv olvastán nem maradhat kétség. Olykor Kövér sem tudja megállni, hogy főleg Bary tevékenységét ne minősítse egy-egy ironikus szurkapiszkával (353., 496.), illetve fejcsóválással, a hullausztatásnak „a vizsgálat irányítói fejéből” (496.) kipattant „abszurd víziója” (455.) kapcsán megjegyezve: „Aki akár egy keveset is hallott a 20. század percsináló gépezeteiről, mondjuk, a paksi halászkunyhóban elképzelt Rajk–Rankovics-találkozóról, már nem tud meglepődni ennyi valószínűtlenség olvastán.” (457.) Csakhogy a képhez az is hozzátartozik, hogy „az Eszlárról szóló irodalom emlékezetéből” (418.) kihullott 1882. május 29-ei, eszlári „népizgatottságot”, amelynek során kis híja volt, hogy a falusi tömegek nekimenjenek a faluban egy álhír miatt összeverődött környékbeli zsidóknak, a fent említettek mind a négyen igyekeztek (végül sikerrel) lehűteni. A szerző költői kérdésével: „Ha a szereplők cselekedeteit motiváló ellentmondásos mozzanatokról megfeledkezünk, ha kiiktatjuk az értelmezésből a tetteket átszövő helyi, tájegységi és megyei hálózati szinteket, hogyan is ábrázolhatnánk hitelesen a kulcsfigurák ambivalens viselkedését?” (428.) És ugyanígy: az 1883-as Szabolcs megyei tisztújításról szóló fejezetbe ékelődő őszi agárversenyek bemutatása nélkül sem kerülnének a választások a helyükre. Nem derülne ki, hogy bár az ekkorra befejezett per nyilvánvalóan felkorbácsolta a helyi antiszemita szenvedélyeket, s általában a választás politikai hevét, a versenyek idején a helyi lapokban a sportrovat hírei rendre megelőzték a választási mozgalmakról szóló tudósításokat, s az sem zavart senkit, hogy a verseny alkalmából tartott estélyeket, amelyeken felvonult „a szabolcsi úri társaság krémje”, mind zsidó tulajdonú vendéglőkben rendezték meg. (583–584.)

Tiszaeszlár kapcsán az embernek először az „áldozat”, Solymosi Eszter, s eltűnésének rejtélye jut az eszébe. Amint írja Kövér könyve legelején: „Aki azzal a reménnyel veszi kézbe ezt a könyvet, hogy most végre megtudja belőle, mi történt valójában Solymosi Eszterrel, azt ki kell ábrándítanom. [...] Ha eddig nem akadt megoldás, ezután már aligha fog.” (9.) Őszintén szólva ekkor még úgy éreztem, a szerző kicsit kelleti magát. Nyilvánvaló, persze, hogy Kövér Györgyöt nem annyira a krimi érdekelt, mint inkább annak a bizonyítása, hogy „a történet mely szereplői, milyen eszközökkel, hogyan járultak hozzá ahhoz, hogy Solymosi Eszter eltűnése kapcsán a nyomozás és tárgyalás alatt előbb teret, majd cáfolatot nyerjen az eszlári vérvád.” (705.) Mégis, gondoltam az előszónál tartva, nyolc év és egy 749 oldalas könyv megírása után csak sejt valamit, amit senki más nem tudhat. Az epilógusban Kövér visszatér e kérdésre: „Munkám során sokszor kérdezték tőlem, hogy milyen alternatív megoldást tudok Solymosi Eszter eltűnésének rejtélyére. Mindig elzárkóztam a választól. Most sem tehetek másként.” (705–706.) Annak számára, aki idáig eljutott, e megjegyzés valójában felesleges, hiszen, ha ez eddig nem lett volna egyértelmű, e könyvet elolvasva végleg nyilvánvalóvá válik: a rejtély immár kideríthetetlen. Így egyfelől nem is olyan érdekes, mint Eszlár mindazon *drámái*, amelyekbe viszont oly sok szemszögből betekinhetünk. Másfelől persze a szerző sem kívánja megakadályozni olvasóját, hogy a felderíthetetlen rejtély által sarkallva az immár ellenőrizhetetlen hipotéziseken túl további „ötletgyártásra ragadtassa magát”. (706.) S nem véletlen talán, hogy könyve legvégére Kövér egy 2004-ben készült, Tiszaeszlár azon utcasarkát ábrázoló fényképet helyezett el, ahonnan a képaláírás szerint „Solymosi Eszter utolsó útjára indult”. (708.) Feltehetően nem én voltam az egyetlen olvasó, aki az utolsó oldal képénél megpihelve elmerengett, vajon ez az út merre vihette Esztert.

Ahogy Kövér a témával való találkozásának elbeszélése végén megjegyzi: „Nem maradt más hátra, mint végére járni a dolgoknak.” (13.) Nem férhet hozzá kétség: a dolgoknak, amennyire ez egyáltalán lehetséges, a szerző a végére járt, elképesztő mennyiségű forrás feltárásával, elemzésével és konfrontálásával, a falu drámájában felvonult(atott) szereplők páratlanul sokrétű – a klaszterelemzésektől a legapróbb lelki rezdülések vizsgálatáig terjedő – ábrázolásával. Az 1870-es évek második s az 1880-as évek első felében felerősödő antiszemitizmus, vagy akár csak a tiszaeszlári vérvád politikatörténetét illetően Kubinszky Judit 1976-os, illetve Andrew Handler 1980-as könyvei bőven hagytak még feltártnivalót. Ami Tiszaeszlár és az eszlári ügy társadalmi drámáját illeti, aligha tévedhetünk, ha kijelentjük: Kövér könyve után sok évtizedbe fog telni, amíg ennek újabb elbeszélésére valaki vállalkozni fog.

A kiadói szöveggondozás és szerkesztés sajnos nem ért fel a szerző alaposságával. A bár kisszámú, de mégis fellelhető szöveghibák, vezetéknevek helyesírási módosulásai, felesleges ismétlések, illetve a lábjegyzetben megadott, de az irodalomjegyzékből hiányzó referenciák mellett leginkább az index hiánya a feltűnő, pedig egy ilyen volumenű s ennyi szereplőt mozgató könyvnél ez különösen hasznos segítséget nyújtott volna az olvasóknak.

Konrád Miklós

Ungváry Krisztián:
A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció,
szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon
1919–1944

Jelenkor Kiadó–OSZK, Budapest, 2012. 649 o.

Ungváry Krisztián a mai magyar történészek középnemzedékének egyik legtehetségesebb és legismertebb képviselője. 1998-ban megjelent első könyve, amellyel itthon és külföldön egyaránt nagy sikert aratott, Budapest ostromával foglalkozott. A II. világháborús tematika azóta is érdeklődésének homlokterében áll. *A magyar honvédség a második világháborúban* című, 2004-ben megjelent nagymonográfiája a téma legjobb összefoglalása. De ő írta a Kossuth Könyvkiadó 24 kötetes *Magyarország történetének a II. világháborús magyar részvétellel* foglalkozó, 2010-ben könyvesboltokba került „fejezetét” is. Kutatásainak másik kitüntetett területe az államszocializmus titkosrendőrségének működése. E tárgyban számos nagy figyelmet kiváltó írást tett közzé napi- és hetilapokban, majd 2008-ban – Tabajdi Gáborral közösen – egy mozaikszerűsége ellenére is áttekintő jellegű összegzéssel lepte meg a Kádár-rendszer ezen aspektusa iránt érdeklődőket (*Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy*). S végül: több éve kutatja a Horthy-korszak antiszemitizmusának megjelenési formáit és azok dinamikáját. E tárgyban ugyancsak több tanulmánya jelent meg. Ezek képezik az alapját annak a most megjelent munkájának, amely megtévesztő módon *A Horthy-rendszer mérlege* főcímet kapta. Ez a címadás azért félrevezető, mert egy rendszer mérlege csak nagyon sok szempont figyelembevétele – gazdasági eredmények, külpolitikai törekvések, intézményrendszer szerkezete és működése, oktatás stb. – alapján vonható meg. Ungváry új, terjedelme alapján ugyancsak nagymonográfiának nevezhető kötetében pedig mindezekről nincs, illetve alig van szó. A kötet tárgyára valójában az alcím utal, amely ezért akár főcím is lehetett volna. S ha valamiért, például a tömörség vagy a „mérleg” szó alkalmazásának szándéka miatt a szerzőnek ez a megoldás nem tetszett, akkor adhatta volna azt a főcímet is, hogy *A Horthy-rendszer antiszemitizmusának mérlege*. A munka ugyanis erről szól. Minden más – gazdaság- és szociálpolitika, oktatás, győri program, tervgazdaság és redisztribúció stb. – csak annyiban érdeklí a szerzőt, amennyiben az a zsidóságot érinti, s mivel ez minden esetben diszkriminációt jelentett, a választott tematikát leginkább kifejező összefoglaló fogalom: a zsidóellenesség vagy antiszemitizmus.

A 17 fejezetre osztott munka a magyar zsidóság gazdasági és társadalmi helyzetének bemutatásával kezdődik a rendelkezésre álló bőséges szakirodalom alapján. Karády Viktorhoz és másokhoz hasonlóan a szerző is úgy véli, hogy a századfordulótól kezdődően az össznépeesség 5-6%-ára tehető zsidóság a gazdasági-társadalmi élet modern szektoraiban oly mértékben felülreprezentált volt, hogy minden túlzás

nélkül kijelenthető: a kapitalizmus és a polgári fejlődés kibontakozásában egyaránt döntő szerepet játszott. Ezt követően a faji alapú szociálpolitika kezdeteivel foglalkozik a szerző, amelynek jegyeit – Szabó Miklós évtizedekkel korábbi megfigyeléseit elfogadva és azokat tovább gondolva – a századfordulós időszak neokonzervatív irányzatainak (neokatolicizmus, agrárizmus stb.) törekvéseiben fedezi fel.

Az antiszemitizmus háború alatti és utáni megerősödésének felvillantása után kissé részletesebben ír az 1920-as numerus claususról, valamint a bethleni konszolidáció és az 1930-as évek első kétharmadának szociálpolitikai – elsősorban fajvédelmi, antiszemita jellegű – törekvéseiről. Az, hogy kormányalakítását követően Gömbös a nyilvánosság előtt „revideálni” kényszerült a zsidókérdésben korábban hangoztatott markánsan antiszemita nézeteit, közismert tény. Ezt Ungváry is hangsúlyozza. „A miniszterelnök kezét – írja – jelentősen megkötötte, hogy pártját Bethlentől örökölte, és a hagyományos hatalmi elittel számos kompromisszumra kényszerült.” (167.) A kényszerítő körülmények talán legfontosabbika – mutat rá – az ország devizakészleteinek szűkössége, s ebből eredően a kormány külföldi bankházak általi zsarolhatósága volt, amely csak 1936 után változott meg. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy az a bizonyos gömbösi „revideálás” egyáltalán nem tekinthető őszintének. Vonyó József idevágó megállapításait alátámasztva és azokat több ponton kiegészítve meggyőzően mutatja ki, hogy a felszín alatt már ekkor megkezdődtek a zsidóság diszkriminálásának törvényi előkészületei. Sőt bizonyos területeken konkrét lépések is történtek. Ilyen volt például a numerus clausus alkalmazásának szigorítása, amelynek következtében a zsidó vallású diákok aránya a felsőoktatásban a korábbi 10%-ról 1937-re 4% alá csökkent.

A kötet nagyobb részében – mintegy kétharmadában – az 1938-tól egyre durvuló zsidóellenes törvények és rendelkezések megszületésével, illetve végrehajtásukkal foglalkozik a szerző döntően saját levéltári és hírlapi kutatásai alapján. Részletesen bemutatja Imrédy Béla modernizációs és gazdaságélénkítő programjának metamorfózisát, amely egyre inkább összefonódott a „zsidó nagytőke” korlátozásával és a különböző értelmiségi pozíciók diszkriminatív jellegű újraelosztásával. A győri programmal kapcsolatban cáfolja, hogy az elsődlegesen a fegyverkezés céljait szolgálta volna. Valójában – írja – „sokkal inkább általános iparélénkítési és gazdaságfejlesztési célokat követett”, s e tekintetben eredményesnek is bizonyult. (181–182.) Imrédy törekvései mellett elég részletesen foglalkozik Matolcsy Mátyás, Eckhardt Tibor, Méhely Lajos és különösen Teleki Pál szociálpolitikai elgondolásainak antiszemita jellegzetességeivel is. Teleki biográfusához, Ablonczy Balázshoz hasonlóan Ungváry Krisztián is úgy látja, hogy Teleki konzekvens és radikális antiszemitizmusa, amely egész 1918 utáni gondolkodását áthatotta, egyáltalán nem magyarázható német nyomással. A végül öngyilkosságba menekülő politikus szerepe a zsidótörvények meghozatalában nyíltan hangoztatott rasszista nézeteiből következett, melyeket haláláig vallott. Búcsúlevelében csak külpolitikája fölött gyakorolt önkritikát, belpolitikája fölött nem.

A záró fejezetek tárgya a deportálások és a zsidó vagyonok szétosztása/széthordása. Az utóbbi években napvilágot látott örvendetesen sok részfeltárás ellenére a szerző ezekben a fejezetekben is képes volt saját levéltári kutatásai alapján gaz-

dagítani idevágó ismereteinket. Ezek közé tartozik annak dokumentálása, hogy a magyar politikai és szellemi elit számos tagja egyáltalán nem 1944 nyarán értesült a deportálás igazi céljáról, hanem már hetekkel, hónapokkal korábban. Karsai Lászlóval és másokkal együtt Ungváry is vallja, hogy maga Horthy már 1943-tól elég pontos információkkal rendelkezett a szörnyű valóságról. A kormányzó német megszállás utáni tétlenségét a szerző ezért morális és politikai csődként értékeli, amelyet gyarló emberi tulajdonságai mellett öregkori szenilitásával magyaráz.

A kötet újdonsága és egyben legfontosabb érdeme abban áll, hogy az antiszemitizmus mások által is kutatott jelenségét Ungváry kiemeli a szűken vett politikatörténet világából, s bevonja értelmezési keretébe a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjait is. Ennek alapján úgy látja, hogy a magyarországi antiszemitizmus olyan alapvetően hazai gyökerekkel rendelkező jelenség, amely a 19. században kibontakozott modernizációra adott válaszként értelmezhető. Ezzel magyarázható, hogy az antiszemita programok legtöbb esetben összekapcsolódtak a központi hatalom tervező, irányító és újraosztó szerepének növelésére irányuló – jobb- vagy baloldali – etatizmussal.

A munka átfogó és összegző jellegéből következik, hogy a szerzőnek számos, a korszak egészével kapcsolatos vitakérdést is érintenie kellett. Abban az újabban felmerült dilemmában, hogy az 1919-es fehérterrortól és az 1920-as – a polgári magyar állam történetében első – jogfosztástól (numerus clausus) egyenes út vezetett-e a zsidótörvényekig, illetve a deportálásokig, Ungváry nemlegesen foglal állást. Vagyis amellet érvel, hogy a szörnyű végzet nem volt elkerülhetetlenül beléködölve a Horthy-rendszer történetébe. Bár hangsúlyozza, hogy a „korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében”, ennek ellenére úgy véli, hogy „ebből még nem következik a rendszer szempontjából a folyamatosság. Ellenkező esetben a középkori antiszemitizmustól kezdve egyenes út vezetne a holokausztig, és egy ilyen narratívában eltűnének azoknak a felelőssége, akik ezt az utat gyorsították, és eltűnének azok érdeme is, akik fékezni tudták. Egy később bekövetkezett eseményből visszanezve persze minden elrendezhető utólagos igazolásként, de ezzel a történelem szereplőinek szabad akaratát és felelősségét is megszüntetjük.” (608–609.)

Ungváry álláspontjával általában véve és a konkrét esetet illetően is messzeemenően egyetértek. Általában véve azért, mert a történelem mindig és mindenütt a kontinuitás és a diszkontinuitás elemeiből tevődik össze, s egy későbbi esemény akkor sem mindig következik szükség-, sőt okszerűen egy előbbiből, ha tartalmi rokonság köti össze őket. Konkrétan pedig azért, mert Bethlen István erőfeszítéseit a nemzeti liberális állammodellhez való visszatérés érdekében talán Ungvárynál is többre értékelem, illetve eredményesebbnek tartom. Ahogy a Tanácsköztársaságból nem következett Rákosi 1948 utáni diktatúrája, noha mindkettő kommunizmus volt, úgy a Tanácsköztársaság után fellángolt magyarországi antiszemitizmus sem tekinthető a holokauszt előidézőjének.

Egy másik vitatott kérdésben, a szörnyű tragédiába torkollott magyarországi zsidóüldözések belső és külső okai súlyának és egymásra hatásuknak a megítélésében kevésbé osztom a szerző álláspontját. Az, hogy minden magyarországi

társadalmi feszültséghez hasonlóan alapvetően az antiszemitizmus is hazai forrásokból táplálkozott, szakmai körökben evidencia. Ahogyan az is, hogy ennek érvényesülését a külső környezet akadályozhatta és segíthette is. Az előbbire éppen az 1920-as évek liberális-demokratikus, az utóbbira pedig az 1930-as évek rasszista-diktatórikus szelleme a legjobb példa. A korszellem és az ország külkapcsolatainak alakulása nem jelentéktelen mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a zsidóellenes diszkriminációt a magyar kormány 1928-ban enyhítette, 1938-tól pedig fokozta. Abban a szerzőnek természetesen igaza van, hogy az 1940-es évek elejéig Németország hivatalos formában egyszer sem követelte Magyarországtól, hogy hozzon törvényeket zsidó vallású, illetve származású állampolgárai ellen. Áttételesen, közvetve azonban ennek ellenére létezhetett, s nézetem szerint létezett is ilyen hatás. Nem elsősorban azért, mert az 1930-as évek elejétől Magyarország gazdasági és külpolitikai értelemben egyre inkább Németország járszalagjára került, hanem főleg azért, mert a magyar szellemi élet hagyományosan igen nagy mértékben a német kultúra köldökzsinórján függött. Az érettségizettek többsége csak németül tudott elfogadható szinten, s a leendő magyar elit túlnyomó többsége is német egyetemeken folytatott posztgraduális tanulmányokat. (Abból az 1200–1500 fiatalemberről, akik állami ösztöndíjjal évente külföldön tanultak, Londonba és Párizsba alig néhány tucat jutott el, miközben Bécsbe 300–500-an, Berlinbe pedig 500–600-an utaztak ki.) A német hatás minden téren megmutatkozott. Abban is, ahogy – erre Ungváry is utal – Imrédy lemásolta Hjalmar Schacht 1934 utáni német gazdasági miniszter irányított piacgazdasággal kapcsolatos elgondolásait, s abban is, ahogy a magyar történetírás követni próbálta a német történetírás paradigmaváltását (az államközpontú historizmus felváltása népiségtörténettel). Német részről egyiket sem követelte senki. Elképzelhető lenne, hogy csak a belpolitikában és ezen belül a zsidóellenesség kérdésében nem érvényesült volna bizonyos mértékű spontán mintakövetés? Úgy gondolom, hogy ott is érvényesült; és ennek belátására elég megnézni az 1930-as évek elejétől gomba módra szaporodó szélsőjobboldali pártok programjait. Például az 1931-ben alakult Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártét, amely – mint erre Paksa Rudolf *A magyar szélsőjobboldal története* című munkájában legújabbán rámutatott – az NSDAP programjának „magyarrá igazított másolása” volt. Ennek megfelelően követelte a párt a zsidók állampolgárságtól való megfosztását és az 1880 után bevándoroltak vagyonának elkobzását. A zsidóság kirekesztését a magyar társadalomból és vagyonuk teljes vagy részleges elkobzását a többi szélsőjobboldali párt is elvárta. Ezért a kormányzat 1938–1939-es zsidóellenes törvényhozásának motívumai közül az úgynevezett szélkifogási szándékot, amit a régebbi történetírás hangsúlyozott, nem biztos, hogy teljes egészében indokolt kiiktatnunk. Még akkor sem, ha az emlékiratírók szempontjai között a felelősségáthárítás természetesen szerepet játszott, s ha Sztójay Döme berlini követ esetlegesen saját antiszemita vágyait adta meg nem nevezett német beszélgetőpartnereinek a szájába, mint azt a szerző feltételezi.

A náci Németország magyarországi befolyásával szorosan összefügg a hazai németiség szerepének megítélése. Ungváry úgy véli, hogy az I. világháború utáni katasztrófaért a magyar lakosság a „zsidó csoportok” mellett a „svábokat” is fe-

lelőssé tette (18.), s az 1930-as évek végétől nemcsak a zsidók, hanem a németek kitelepítése és vagyonuk megszerzése is a politikai agenda részét képezte. S így az „1945-ben meginduló német kitelepítési akció korántsem külső erők műve volt”. A magyar politikusok és értelmiségiek jelentős mértékben hozzájárultak ehhez, sőt „1945-ben a magyar politikai elit szinte egyhangúan követelte a svábok kitelepítését”. (481–482.) Ezzel a gondolatmenettel nézetem szerint több probléma is van. Az első: a németek bűnbakká tétele Trianonért. Bár a népi írók műveiben az asszimiláns svábság – például Szabó Dezső *Segítség* című regényében maga Klebelsberg is – valóban éles bírálat tárgya volt, olyan értelemben és mértékben, mint a kommunistákat, a zsidókat és a szabadkőműveseket ismereteim szerint egyetlen ideológiai áramlat sem tette őket felelőssé a háború elvesztéséért, a forradalmakért és az ország feldarabolásáért. A némettség és a zsidóság közötti ilyen párhuzam ezért erőszakolt. Bár 1918-ig mindkét csoport a magyar nacionalizmus és asszimiláció lényegében feltétlen támogatója volt, 1918–1919-es szerepük, és ennek következtében beilleszkedésük a Horthy-rendszerbe markánsan különbözött.

Kétségtelen, hogy a némettség háború utáni megítélése valóban rendkívül negatív volt, és pedig nemcsak az elit, hanem a lakosság körében is. 1946 elején a budapestiek 43%-a helyeselte a „svábok” tervezett kitelepítését, 35% további szigorításokat várt, s enyhítéseket csak 20% javasolt. De vajon mi volt ennek az oka? Kizárólag a magyarok felelősségáthárítási törekvései, netán irigységük és idegengyűlöletük, vagy pedig a magyarországi némettség nem jelentéktelen részének nyíltan és harsányan nácibarát politikai orientációja az 1930-as évek közepétől? Úgy vélem, hogy az utóbbi is, kiegészülve a Magyarországra érkező felvidéki, erdélyi és bácskai menekültek egzisztenciális problémáival. Bizonyítékként többek között a német- és zsidóellenességtől egyaránt mentes Bethlen Istvánt idézhetjük, aki 1944-es emlékiratában keserűen írt nemcsak a hitleri német állam magyarországi „ármánykodásáról”, hanem az ennek szolgálatába szegődött németsegről is. Mindezek és a háború alatti tapasztalatok együttesen okozták, hogy a magyar kormány 1945. május 26-án valóban kérte a győztes nagyhatalmakat a némettség „fasiszta része” kitelepítésének az engedélyezésére Németországba. A nagyhatalmak erre többféle választ adhattak volna az elutasítástól a helyben hagyásig. Ők azonban nem ezt tették. Döntően a németországi munkaerőhiánytól motiválva augusztus 9-én arra szólították fel a magyar kormányt, hogy a lehető legrövidebb időn belül készítse elő 450 ezer német kitelepítését. Néhány héten belül ezt a számot felemelték félmillióra. Ennek alapján, ha akarta volna, a magyar kormány lényegében a hazai némettség egészét kitelepíthette volna. Ám – eltérően a csehektől és a szerbektől – nem akarta! Ezért 1946 végéig csak 120 ezer főt, majd 1948 nyaráig még további 30-40 ezer főt tettek át Németországba. A némettség 1945 utáni kitelepítésében tehát ugyanúgy külső és belső tényezők játszottak közre, mint a zsidók 1944-es deportálásában.

Ungváry Krisztián jó szerkesztő és még jobb stilisztá. Könnyen, gyorsan és világosan ír, ami ugyancsak hozzájárul munkái sikeréhez. A gyorsaság, amellyel a szavak kigördülnek tolla alól és határozott temperamentuma azonban, amely

mintegy megköveteli az egyértelmű, sőt sarkos megfogalmazásokat, veszélyeket is rejt magában. Bekerülhetnek a szövegbe olyan túlzó jelzők, minősítések, sőt megállapítások, amelyek egy igényes esszének sem válnak előnyére, egy szaktudományos monográfiában pedig kifejezetten furcsán hatnak. Ilyenekre részben a historiográfiai bevezetésben, főleg pedig a népi írókkal kapcsolatban bukkanhat a figyelmes olvasó.

Egyáltalán nem érzem meggyőzőnek a szerző ama állítását, hogy „a magyar holokauszt narratívájának megteremtése két külföldi szerzőnek köszönhető”. (7.) A magyarul nem tudó, tehát magyar anyagokat közvetlenül nem is ismerő Götz Aly és Christian Gerlach 2005-ös könyvét (*Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legvilkolása*) jóval megelőzte Randolph L. Brahm 1981-es – szerző szerint is – „máig meghatározó munkája”. A „narratíva”, vagyis az elbeszélés formálódásának történetéből az első összegző jellegű áttekintéseket, Lévai Jenő háború utáni munkáit (*Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*, 1946; *Zsidósors Magyarországon*, 1948) sem hagytam volna ki, s az egyik utolsót, Gyurgyák János 2001-es opus magnumát (*A zsidókérdés Magyarországon*) is méltattam volna.

Gyáni Gábor és Tomka Béla megfeddését ugyanebben a részben azért, mert szociálpolitikai műveikben nem tértek ki szociálpolitika és zsidóellenesség összefüggéseire, túlzásnak érzem. Olyan ez, mintha valaki mostani műve alapján Ungváry Krisztiánnak azt vetné a szemére, hogy a szociálpolitika azon – egyébként nagyon lényeges dimenzióival –, amelyek nem függenek össze a zsidósággal, például a betegség- és balesetbiztosítással, a nyugdíjjal stb. érdemben, részletesen nem foglalkozik. Pedig munkája alcímében szerepel a szó: „szociálpolitika”. Az olyan sarkos megállapítás pedig, hogy a „munkaidő, szabadság és bérezés tekintetében a 19. század közepének Angliáját idéző állapotok uralkodtak” a két világháború közötti Magyarországon, bizonyításra várna. Tomka Béla komparatív kutatásai éppen nem ezt igazolják. Egyik legutóbbi munkájában kifejezetten úgy foglalt állást, hogy „Magyarország a két világháború közötti időszakban csak kevéssé maradt el a nyugat-európai országoktól a jóléti ráfordításoknak a bruttó hazai termékhez viszonyított arányát tekintve”. (*Korunk* 2012/11. 52.) A szerző ama – egyébként Ferge Zsuzsa 30 évvel korábbi eszmefuttatásán alapuló – megállapítása is pontosításra szorulna, hogy a két világháború között „a szegénység aránya a teljes népesség 55–75%-a között mozoghatott”. (120.) Ahhoz, hogy ezt a feltételezést értelmezni tudjuk, ismernünk kellene a „szegénység” kritériumait, amelyekre azonban nem történik utalás. Úgyszintén vitathatóak a korszak gazdasági teljesítményére vonatkozó – döntően nem a mai gazdaságtörténeti irodalomra, hanem a kortársi elemzésekre támaszkodó – megállapítások.

A népi írókat illető vaskos minősítések közül kiemeljük azt, hogy Illyés Gyula, aki korábban – úgymond – Imrédy Béla „barátja” volt, 1946-ban „a magyar népi talajba gyökeret eresztő kommunista pártért” és Rákosiért lelkesedett, majd 1948 után passzivitásba vonult és „1956-ban *Egy mondat a zsarnokságról* című versével tette magát halhatatlanná”. (297.) Eltekintve attól, hogy 1945 utáni működése nemigen tartozik a tárgyhoz, azt hiszem, hogy Illyés Gyula ennél gazdagabb

és tisztább, noha természetesen nem ellentmondásoktól mentes életművet hagyott maga után, s Imrédyvel sem „baráti” kapcsolatokat ápolt, mindössze állást fogadott el tőle. Méltánytalannak tartom azt a megállapítást is, hogy Németh László 1962-ben Aczél György „tanácsadójává szegődött” volna, és „a kádári korszakot a minőség forradalmának nevezte”. (291.) Németh László folytatott eszmecserét Aczéllal, méltányolta az államszocializmus kádári változatának előnyeit az 1956 előtti rákosista rendszerhez képest, de hogy ő lett volna Aczél tanácsadója, s hogy olyannak képzelte volna a „harmadik utat”, mint a kádárizmus volt, azt pontos idézetekkel kellene bizonyítani. Ezek hiányoznak a műből. Az idézett minősítések, mint cseppben a tenger tükrözik a szerző előítéletes gondolkodását a népi mozgalomról és annak kommunista megítéléséről. Azt írja a mindvégig nagyon heterogén társaságról, hogy a két világháború között „jobbaldaliként is értelmezhető” áramlat volt. (252.) Igaz, mint ahogy ugyanilyen joggal baloldaliként értelmezhető irányzatnak is nevezhető. A mozgalom 1945 utáni megítéléséről pedig azt olvashatjuk, hogy „egységesen a »baloldali« jelzöt akasztották rá”. (287.) Hogyan? Vajon akkor mi kényszerítette Nyírőt emigrációba, Németh Lászlót – ciánampullákkal a zsebében – Hódmezővásárhelyre, Féja Gézát Békéscsabára, Kodolányi Jánost pedig – nagyon ínséges körülmények közepette – Balatonakarattyára? Erdélyi Józsefről és Sinka Istvánról, aki csak 1961-ben tért vissza az irodalmi életbe, nem is beszélve. A népiek egészének és a kommunista hatalomnak a kiegyezésére lényegében csak 1956 után került sor, de akkor is csak azon az alapon, hogy regényeket és verseket írhatnak, de politikai véleményt, ideológiát nem fogalmazhatnak meg. Az 1958-as pártállásfoglalás, amely alapvetően nacionalistának bélyegezte a mozgalmat, lényegében mindvégig érvényben maradt. A régebbi irodalomból elsősorban Borbándi Gyula munkája (*A magyar népi mozgalom*) segíthette volna a szerzőt az eligazodásban. (A legújabb áttekintés, Papp István kitűnő összegzése – *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* – néhány héttel Ungváry könyve előtt jelent meg, úgyhogy azt még nem használhatta.)

PhD-disszertációjának (*Budapest ostroma*) megvédése óta Ungváry Krisztián a második olyan könyvet írta, amellyel méltán pályázhatna a szakmai hierarchia következő fokára. Az ezzel kapcsolatos eljárás minden bizonnyal érdekes és fontos szakmai vitákra adna alkalmat.

Romsics Ignác

„És kitántorgott Amerikába ...”

Frank Tibor: Kettős kivándorlás (Budapest–Berlin–New York 1919–1945). Gondolat, Budapest, 2012. 389 o.

Ha végigtekintünk a Magyarországról való önkéntes és kényszerű kivándorlók hosszú során – kezdve akár a Rákóczi-szabadságharc után hazájukból „kibujdosottaktól”, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után menekülni kénytelen politikusokon, valamint honvédtiszteken és közkatonákon át a *Hazám* „másfél millió” emberéig, megállapíthatjuk, hogy már a 20. század kezdetéig is – sajnos – komoly hagyományai voltak az emigrációnak. Ezek a vérveszteségek szellemi téren is rendkívül jelentős hatással jártak, de soha olyan rövid idő alatt olyan óriási szellemi tőkét nem vesztett Magyarország, mint a két világháború között. Az okok között nagy, talán döntő súllyal esett latba a korabeli magyar társadalom gazdasági, politikai és, bizonyos mértékben, kulturális sérülékenysége.

Magyarország az általános bizonytalanságot sugárzó *Zeitgeist*ben az európai országok többségénél is végletesebb helyzeteket élt át. A 19. század utolsó harmadának és a 20. század első évtizedének megkésett, erőltetett és emiatt valójában nem szerves fejlődését a „nagy háború” és Trianon retardálta. A háború és a béke elvesztése, a kommunista diktatúra alatt a véresen erőszakos kísérletek az élet gyakorlatilag minden területének átformálására, a társadalom kialakult kereteit alapjaiban forgatták fel. Felszínre került több, addig esetleg csak elfojtott indulat és teret nyertek olyan irracionális reakciók, mint például a kritikus helyzetekben törvényszerűen megjelenő bűnbakkeresés; ez utóbbi jelenséget, többek közt, Pók Attila járta körül tudományos igényvel *A haladás hitelében*. A történelmi léptékkal, sőt még egy ember életében is rövid, nagyjából másfél évtizedes konszolidációs időszakot az 1930-as évek végén a II. világháború kitörése zárta le úgy, hogy közben a nagy gazdasági világválság jelentősen visszavetette a lassú gazdasági kilábalást.

Valójában Frank Tibor eredetileg angol nyelven megjelent munkája (*Double Exile: Migrations of Jewish-Hungarian Professionals through Germany to the United States, 1919–1945*. Lang, Oxford, 2009.) három ország két világháború közötti történetét jeleníti meg az olvasó előtt – Magyarországot, Németországot és az Egyesült Államokét. A migrációkutatás klasszikus íratlan szabályai szerint a szerző tág teret szentel a magyarországi „push”-, a németországi először „pull”-, majd „push”-, valamint az amerikai „pull”-tényezőknek, azaz azoknak a jelenségeknek, amelyek embereket arra ösztönöztek, hogy elhagyják szülőhazájukat, illetve azokat, amelyek embereket egy adott országba vonzottak. Frank Tibor azonban túllép a hagyományos migrációkutatáson, és „egy emigráns csoport egészének életrajzát” írta meg, idegen szóval prozopográfiát. Ám ez nem minden: legalább még egy tudománytörténeti és eszmetörténeti monográfiát is fel lehet fedezni a kötetben, amely ilyen módon igazi interdiszciplináris dimenzióval rendelkezik. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy a vállalkozás technikai háttere is egyedülállónak mond-

ható: a nagyjából félszáz levéltárban és egyéb gyűjteményekben végzett kutatás az Egyesült Államokban és Európa több országában óriási szervezőkészséget, kitarást és elhivatottságot kívánt.

Az első fejezet, a „»A magyar génusz« társadalmi szerveződése”, azt a rendkívül nehezen megfogható környezetet térképezi fel eszmetörténeti, urbanisztikai, társadalomtörténeti, oktatástörténeti szempontból, amely kitermelte magából az elsősorban, de nem kizárólag zsidó származású magyar tudósok és művészek „nagy nemzedékét”. A kelet-európai pogromok és korlátozott gazdasági lehetőségek miatt a 19. század utolsó harmadában nagyarányú zsidó kivándorlás kezdődött arról a területről, ahol nagyjából két évszázaddal korábban a világ zsidóságának kilenctizede lakott. A Monarchia az egyik célállomás volt, míg az első számú befogadó ország az Egyesült Államok lett. Az ekkori tömeges zsidó bevándorlás a későbbiekben jelentősen befolyásolta a magyar vagy magyar származású, de már esetleg német zsidó bevándorlók fogadtatását a „korlátlan lehetőségek hazájában” – sok esetben burkolt vagy nem is rejtett antiszemitizmus formájában. A vallási alapú zsidóellenes érzésekhez ugyanis elsősorban a nagy gazdasági világválság miatt gazdasági alapú antiszemitizmus is társult: sokan úgy gondolták, hogy a bevándorlók, köztük aránylag nagy számban a zsidók, elfoglalják az „amerikaiak” elől a munkahelyeket, többek közt az egyetemeken és a kutatóintézetekben is.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában az asszimilált tanult zsidók életpályája, erősen leegyszerűsítve, kettévált – Szabó István *A napfény íze* című filmjében plasztikusan ábrázolja ezt a folyamatot. Egyfelől az ekkoriban kialakuló és megerősödő üzleti, pénzügyi, vállalkozói, értelmiségi és hivatalnoki középosztály oszlopos tagjaivá váltak, másfelől a kor politikai, gazdasági és társadalmi viszásságait – akár forradalmi – úton gyökeresen megváltoztatni kívánó útra léptek. Ez utóbbiak közül aztán többen, a zsidók lakosságárányához képest kimagaslóan nagy számban képviseltették magukat az 1918–1919-es forradalmak és a kommunista diktatúra eszmei előkészítésében és gyakorlati megvalósításában is.

A „magyar trauma” (vesztes háború, baloldali forradalmak, Trianon) utáni értelmiségi exodus – nagy részben a bűnbakkereső politikai légkörben hozott numerus clausus törvény miatt – rendkívül értékes szellemi tőkétől fosztotta meg Magyarországot. A kivándorlás gyakorlatilag Nyugat-Európa összes jelentősebb felsőoktatási intézménye és kutatóintézete felé irányult. Közülük Németország magától adódó célországgá vált, köszönhetően számos nívós intézményének, a hagyományosan erős német közép-európai intellektuális jelenlétnek és hatásnak, valamint annak a nem elhanyagolható ténynek, hogy a magyarországi zsidó értelmiség második anyanyelve (esetenként az első) a német volt. A „magyar Berlinben” azonban nem kizárólag emigránsok éltek, hanem a Collegium Hungaricum létrehozásával a „hivatalos” Magyarország is erős szálakkal kötődött a német fővároshoz. (Az emigráció és a berlini magyar intézet kapcsolatának feltárása érdekes adalékkal szolgálhatna a korabeli történések jobb megértéséhez.) A magyar emigránsok itt találkoznak először közvetve későbbi hazájukkal az *Amerikanisierung*on keresztül. (Az amerikai–német eszmetörténetre és köl-

csönhatásokra nézve érdemes megjegyezni, hogy negyedszázaddal-félszázaddal korábban a *Germanization* hódított az Egyesült Államok számos felsőoktatási intézményében: a posztdoktori iskolák, például a Johns Hopkins Egyetemen, német mintára szerveződtek meg.)

Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia területéről „másfél millió emberünk” vándorolt ki az Egyesült Államokba, a világháború drasztikus változásokat hozott az amerikai bevándorlási politikában. A „nemzeti eredet” elve jelentős mértékben eugenetikai és rasszista alapokon nyugodott (az erre épülő törvények egyébként az 1960-as évek közepéig érvényben voltak Amerikában). Az európai zsidóság tragédiájához hozzájárult a két nagy angolszász ország szűkkeblű bevándorlási politikája: míg a britek a palesztinai zsidó–arab etnikai arányok jelentős megváltozásától és az arab országokban kiépített befolyásuk megóvásától tartottak, addig az Egyesült Államok az 1920-as évek elején hozott úgynevezett kvótatörvények mellett az 1930-as években gazdasági okokra hivatkozva diszkriminált elsősorban a kelet- és közép-európai zsidó és nem zsidó bevándorlókkal szemben. A végső soron etnikai-faji alapon meghozott törvényekkel a jelek szerint az Egyesült Államok sem tudta kivonni magát egyes ártalmas és korábban nem tapasztalt méretű tragédiába torkolló szellemi áramlat alól. (Frank Tibor egy korábbi tanulmánya a századelő „tudományos” amerikai eugenetikai törekvéseit tárgyalja: *The Dillingham Report, Franz Boas, and the Measurement of the U.S. »New« Immigrants, 1907–1911*, 2009.) A bevándorló zsidó értelmiségiek „Berlinje” New York lett; az amerikai hatóságok azonban arra is ösztönözték a tudósok amerikai tartózkodását finanszírozó szervezeteket, így a Rockefeller Alapítványt vagy az Emigráns Szakemberek Amerikai Tanácsát (The American Council for Emigrés in the Professions), hogy az ország középnyugati és nyugati részeibe is irányítsák a külföldről érkezetteket az ottani intézmények színvonalának javítására. Érdemes megjegyezni itt, hogy a középosztálybeli zsidóság monarchiabeli leegyszerűsített modelljéhez hasonló az Egyesült Államokban is működött: azaz, a magasan kvalifikált és jobbára apolitikus vagy a közvetlen politikai cselekvéstől többnyire tartózkodó zsidó értelmiségi elit mellett megjelentek Amerikában az általában a Komintern által küldött zsidó származású kommunista agitátorok és szervezők is; legismertebb magyar képviselőjük Jan Peters (Goldberger Sándor) volt, akinek aztán a McCarthy-időszakban kellett elhagynia az Egyesült Államokat. (Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának magyar kapcsolatait Alger Hiss és Noel Field tevékenységének vizsgálata közben Schmidt Mária tárta fel *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században* [2005] című munkájában.) Az Egyesült Államokban a két világháború között tapasztalható antiszemitizmushoz és idegenellenességhez a jelek szerint hozzájárult az is, hogy a radikális baloldali mozgalmakban sokszor kulcsszerepet játszottak zsidó származású személyek (például az anarchista Emma Goldmann). Ebben az összefüggésben bizonyos párhuzamok mutathatók ki az európai (német, francia, magyar stb.) antiszemitizmus és az amerikai között, s ezek a társadalom egy részénél tapasztalható sztereotípiák elkísérték a magyar tudós emigrációt az 1920-as évek eleji Magyarországról a következő évtized Németországán keresztül az 1930-as évek végi

és a világháború alatti Egyesült Államokba – gondoljunk csak a Manhattan-projekt katonai vezetőjének, Leslie Groves tábornoknak a zsidó származású tudósokkal szemben érzett ellenszenvére.

A legismertebb magyar tudós emigráncsoport, természetesen, az Egyesült Államok háborús erőfeszítéseire nemcsak tevékenyen, hanem kezdeményezően is hozzájáruló „Mars-lakók” voltak: Kármán Tódor, Szilárd Leó, Wigner Jenő, Neumann János és Teller Ede. „Az öt világformáló Marslakó” (Hargittai István: *Martians of Science* [2008]) minden túlzás nélkül állítható, hogy a történelem menetének alakítója volt: a hidegháborúban a liberális világrend, benne a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság végső sikere elképzelhetetlen lett volna, amennyiben Amerika nem rendelkezett volna technológiai fölényrel katonai és nem katonai téren is a kommunista diktatúrákkal szemben. Frank Tibor ennek megfelelően a kötet zárófejezetében („A problémamegoldás és az Egyesült Államok háborús erőfeszítése”) nem csupán Kármánnal, Neumann-nal és Szilárddal foglalkozik részletesebben, hanem a matematikus Pólya Györggyel is, aki „iskolát” teremtett a gondolkodásban és az újszerű problémamegoldásban. Wigner Jenő és Teller Ede kimaradt az alaposabb elemzésből; a szerző korábban, Teller Ede születésének századik évfordulóján, 2008-ban három tanulmánnyal tisztelgett a magyar tudós emléke előtt. Wigner és Teller némileg háttérbe szorulása azért érdekes, mert „Einstein Roosevelthez intézett, 1939. augusztus 2-i híres levelének első, keltezés nélküli vázlata Wigner Jenőt említi mint a terv elsődleges mozgatóját”, míg „Szilárdot Teller Ede vitte el kocsival Einstein Long Island-i (New York) nyaralójába az aláírás előkészítésekor”. (317.)

Érdekes adalékkal szolgál Frank Tibor, amikor megemlíti, hogy Szilárd Leó Charles Lindbergh támogatását szerette volna megnyerni ahhoz, hogy kormányzati pénzekhez juthasson. (317.) Az eset rávilágít Szilárd – és több más emigráns – politikai naivitására: Lindbergh ugyanis az America First egyik prominens tagja volt, aki szemben állt a Roosevelt-adminisztráció azon intézkedéseivel, amelyek szerinte az Egyesült Államokat közelebb vitték a háborúba való belépéshez. A háború végén Szilárd Leó az atomenergia nemzetközi ellenőrzésének szükségességéről próbálta meggyőzni James F. Byrnes jövődó külügyminisztert; sőt az Egyesült Államok és a Szovjetunió között élesedő ellentétek csillapítására 1947-ben levelet kívánt intézni Sztálinhoz, hogy „beszéljék meg a »világháború utáni újjáépítés kereteit«”. (328.) Teller Ede viszont a „keményvonalasokkal” együtt gyanakodva figyelte a sztálini Szovjetuniót, és a későbbiekben döntő szerepe volt a hidrogénbomba előállításában, majd a stratégiai védelmi kezdeményezésnek (a „csillagháborús tervnek”) az 1980-as években. Dilemmájuk és sokszor egymás között folytatott vitájuk a tudomány, politika és erkölcs kapcsolatáról végső soron több ezer éves kérdés, noha a nukleáris fegyverek a problémát egzisztenciális, az egész emberiség jövőjét eldöntő szintre helyezik.

Ha a magyar emigráns tudósok egy csoportja „világformáló” volt a szó közvetlen értelmében, az „Utószó” befejező sora már egy másik lehetséges dimenzióba visz bennünket. „Sorsuk egy másik kérdést is felvet, amely a 21. században még aktuálisabb: van-e, lesz-e, lehetséges-e, szükséges-e egy transznacionális,

sőt globális emberi identitás”? (341.) A történész Frank Tibor ugyan nem válaszolja meg a kérdést, de a magyar emigráns tudósok egyéni sorsától a csoporttörténeten (prozopográfián) át az emberiség nagy kérdéseiig eljutó monográfia üzenete egyértelmű.

Magyarics Tamás

A születő szélsőjobbaldaliság mint nemzedéki életérzés

Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.
Osiris, Budapest, 2012. 272 o.

2012 őszén látott napvilágot Gyurgyák János Nemzet-trilógiájának utolsó darabja. A *Magyar fajvédők* vaskos előzménykötetei 2001-ben a (nem zsidó) magyar–(magyar) zsidó együttélés problematikáját és 2007-ben a magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetét tekintették át.¹ Ezek tudományos értékét egyértelműen mutatja, hogy alig akadt recenzens, aki ne ismerte volna el adatgazdagságukat és jelentőségüket. Hasznosságukat pedig mindenki megtapasztalhatja, aki rövid összefoglalást, kiindulási pontot, életrajzi vagy bibliográfiai útbaigazítást keres az említett témákban. Mindazonáltal számos jogos kritika – és nem kevés méltatlan bírálat – érte a szerzőt. Ennek néhány fontosabb okát érdemes előljáróban megemlítenünk. Mindenekelőtt azt, hogy Gyurgyák kifejezetten érzékeny témákat választott, mivel kutatásainak indítéka nem csupán a múlt iránti érdeklődés, hanem aktuális problémáink eszmetörténeti gyökereinek pontos feltárása. Másodsorban említhetjük a szerző témaválasztásának magyar viszonyok közepette szokatlan „ambiciózusságát”. Sajátos tünete ugyanis napjaink hazai történésztársadalmának a nagy áttekintésektől való (színlelt) idegenkedés.² Harmadjára említhetjük, hogy a Nemzet-trilógia első két kötete olyan új műfajt igyekezett meghonosítani a magyar történeti szakirodalomban, amit jobb híján eszmetörténeti bevezetésnek (Grundriss), kézikönyvnek nevezhetünk. Valójában e kötetek nem is sorolhatók be egyértelműen egyetlen műfajba, mivel leginkább egy adatgazdag és részletes szakirodalmi útmutatóval ellátott egyetemi kézikönyv és egy nagy ívű közéleti esszé ötvözetének tekinthetők. Ez a műfaj az angolszász világban egyáltalán nem számít ritkaságnak – nyilván nem véletlen, hogy Gyurgyák tudományos szocializációjának meghatározó színtere s egyúttal állandó viszonyítási pontja éppen Oxford. Végül, de nem utolsósorban az is hozzájárulhatott az eddig megjelent két kötet sajátos fogadtatásához (a közéleti folyóiratokban megjelent kri-

¹ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Osiris, Bp., 2001.; valamint *Úő*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris, Bp., 2007.

² Annál is inkább különös ez, mivel nálunk a közös munkával szembeni averziók markáns megnyilvánulásaként a másutt kollektív munka gyümölcseként születő kézikönyvek jelentős része is egyszemélyes vállalkozás.

tikák mellett a lényegi szakmai viták elmaradásához), hogy Gyurgyák látványosan a történészcehen kívülre pozicionálja önmagát, miközben súlyos kritikával illeti az „alulteljesítőnek” tekintett szakmát. Ezt mutatja kötetének sajátos felépítése is. A főszövegben kizárólag a vizsgált forrásokra hivatkozik a szerző, és nem is törekszik hozzáigazítani mondanivalóját a „tudomány mai állásához”. Vagyis nem száll be a hivatkozások kényszeres szaporításába, és a muszájhivatkozások képmutatásának sem hódol, egyúttal pedig a szakirodalmi (hit)viták útvesztőibe sem itt megy bele. Nem azért, mintha ne lenne markáns véleménye. A kötetek végén található szakirodalmi tájékoztatókban tömören, metsző élességgel minősíti a tematikusan katalogizált szakirodalmat, s egyúttal hosszan sorolja elő a hiányokat – mintegy ismételtlen megficskázva a szakma önértetét.

A trilógia első két kötetéhez képest a most megjelent *Magyar fajvédők*, ami tulajdonképpen a második kötet egyik fejezetének részletesebb és megközelítésmódjában újszerű kibontása, több szempontból is eltérő. Témaválasztását tekintve ez tűnik a leginkább „monografikusnak”. A kötet felépítése sem kézikönyvszerű, terjedelme is kisebb a korábbiakénál. A téma feldolgozási módja mégsem követi a tudományos művek megszokott analitikus szerkezetét, az egyetlen történetként bemutatott kronologikus előadással pedig nem is próbálkozik. Mint az előszóból megtudjuk, Gyurgyák először maga is behódolt a tudomány vélt elvárásának, s a magyar fajvédelem történetét az ideológia – politikai párt – mozgalom – sajtó fejezetekbe rendezve írta meg. Ezt a megoldást azonban túl enciklopédikusnak, iskolásnak és életidegennek érezte – Gyurgyák szavaival „egy antikvárius érdeklődésű aktakucac vázlatos fogalmazványához” hasonlított. (8.)³ Így végül a „lényegét megragadó”⁴ portrészorozatot készített a fajvédelem meghatározónak tekintett alakjairól, s ezt egészítette ki részletes bevezetéssel (fogalmi alapok lefektetése, a kérdés historiográfiája, a fajvédelem előzményei, valamint a fajvédő sajtó bemutatása), a jelenre is ablakot nyitó kitekintéssel és a megszokott bibliográfiai útmutatóval. Az így született portrészorozat vállaltan nem ígéri a magyar fajvédelem teljességre törekvő feldolgozását, amit a címadáshoz fűzött magyarázat is hangsúlyoz: ezért nem lett a kötet címe sem „A magyar fajvédelem története”, sem pedig „A magyar fajvédők”.⁵ Előbbi ugyanis inkább intézménytörténeti megközelítést ígérne, utóbbi pedig azt sugallná, hogy az összes fontosabb fajvédő tevékenységét megismerhetjük a kötetből. Gyurgyákot azonban az intézménytörténet láthatóan nem érdekli, a prominens fajvédőknek pedig nem lexikonát akarta összeállítani, hanem a legfontosabb típusokat bemutatni, s ezen keresztül a fajvédő gondolkodást érthetővé tenni. A kötetnek a korábbiaknál reflektáltabb hangvételű előszavában még azt is felveti, hogy talán nem ez volt a legjobb módja a téma feldolgozásának. Úgy véli, hogy egy Bajcsy-

3 E megfogalmazásban sem nehéz egyébként észrevenni a száraznak és élettelennek minősített tudományos publikációk szarkasztikus kritikáját.

4 Szekfüiek idejében úgy mondták volna: „szellemtörténeti”.

5 Úgy tűnik, 2012 nyarán különösen felértékelődött a határozott névelő (hiányának) szerepe a magyar történettudományban – mintegy ezzel pótolva az angol „A history of ...” szerkezet vállalt szubjektívizmusát és a teljesség igényének feladását.

Zsilinszky Endréről mint par excellence fajvédőről készített életrajzon keresztül talán még érzékletesebben lehetett volna bemutatni a fajvédelmet. A recenzius szerint lett volna még egy eredeti – és az intézményi keretek feltárását is lehetővé tevő – módja a téma feldolgozásának: ha a kötet utolsó fejezetében ismertetett „fajvédelmi útmutató” és az ehhez szorosan kapcsolódó „fajvédő program” mentén bontotta volna ki a szerző a témát. Ez a megoldás azonban nyilván nemcsak a szakmának, de Gyurgyák ízlésének is túl „posztmodern” lett volna, így az ötlet megvalósítása megmarad egy az intézménytörténeti megközelítés iránt jobban érdeklődő leendő „aktakucacnak”.

Az előszó egyik legizgalmasabb kérdése, hogy miként jelöli ki a szerző témája határait. Gyurgyák ugyanis helyesen mutat rá, hogy a fajvédelem fogalma meglehetősen tág teret enged a definíciónak: egyaránt érthetjük alatta a szűken vett politikai mozgalmat és a tágan vett „faji” (mai szóval „eticista”) gondolkodást. Gyurgyákot szemlátomást két kérdés izgatja. Egyrészt az, hogy miként lehet ez az etnicista gondolkodásmód máig hatóan virulens, miközben annak tudományos alapjai a kezdetektől problematikusak voltak, de a genetikai kutatások megindulása óta egyenesen tarthatatlanok. A másik zavarba ejtő kérdés pedig az, hogy a fajvédő gondolat népszerűsége ellenére miért bukott meg mégis oly gyorsan és látványosan a fajvédők politikai mozgalma. Ahhoz, hogy e kérdésekre választ találhasson, Gyurgyák nyilvánvalóan nem korlátozhatta témaválasztását a szűken vett politikai mozgalom történetére. A téma határainak kijelölésénél azért sem volt egyszerű a dolga, mert korábbi eszmetörténeti kutatásai fényében azt is kétségbe vonja, hogy létezett volna egységes fajvédő ideológia. A kötet historiográfiai bevezetőjében önkritikusan bevallja, hogy korábbi műveiben megpróbálta ugyan a fajvédelmet mint egységes ideológiát értelmezni, azonban ez a kísérlet éppen arról győzte meg, hogy a magukat fajvédőnek nevezők egymástól kisebb-nagyobb mértékben különböző – s néha önellentmondásos – nézeteket vallottak. Messze vezetne annak felvetése, hogy ez valóban így van-e. S vajon más politikai irányzatok – például a liberalizmus, a konzervativizmus vagy éppen a szocializmus, illetve a recenzius által jobban ismert nemzetiszocializmus(ok) – esetében nem ugyanerre a következtetésre jutnánk-e? A lényeges számunkra az, hogy Gyurgyák jelen kötetében nem törekszik utólag megkonstruálni a fajvédő ideológiát, hanem inkább úgy dönt, hogy eszmetörténeti portrék sorozatán keresztül mutatja be a tárgyat. Ezek a szerző szándéka szerint egy-egy típust megjelenítő esettanulmányok: Szabó Dezső a mozgalom prófétája, Bangha Béla a sajtóapostol, Méhely Lajos a fajbiológus, Gömbös Gyula a fajvédő politikus, Bajcsy-Zsilinszky a mozgalom mártírja, Lendvai István költő és publicista, Milotay István újságíró, Héjjas Iván és Prónay Pál pedig a mozgalmárok képviselői. Az előszóban Gyurgyák hosszan sorolja a kimaradt eseteket (Budaváry Lászlót, Zdravec Istvánt, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt, Farkas Gyulát, Kozma Miklóst, valamint a többé-kevésbé a fajvédelem gondolatának hatása alá került Teleki Pált és Németh Lászlót – hogy csak néhány fontosabbat emeljünk ki), de meggyőződése szerint a fajvédő gondolat megértéséhez az általa tárgyalt esetek elegendőek, a hiányzó személyek részletes

bemutatása ugyan tovább színesíthetné a palettát, de a lényeg megragadását érdemben már nem segítette volna.⁶

Gyurgyák tehát végül úgy döntött, hogy a fajvédő mozgalmat olyan nemzedéki csoportosulásként értelmezi, amelynek tagjai az I. világháborút követő összeomlás traumájára és a forradalmakra kettős tagadással válaszoltak. Elutasították a Monarchia liberális kapitalizmusát és a kommunizmust is, s ezek helyett korabeli szófordulattal „nemzeti és keresztény” alapon álló „harmadik utat” kerestek. Így a tágan vett fajvédelem körébe sorolja – joggal, hiszen az érintettek közül is sokan így tettek egykor – a tudományos fajvédelmet (főleg Méhely Lajost, Kovács Alajost, Bosnyák Zoltánt), az ébredőket és más ellenforradalmi agresszorokat (különítményesek, turulisták), a radikális keresztényszocialistákat (például Prohászka Ottokár, Bangha Béla) és a szűkebben vett fajvédő politikai mozgalmat (Gömbös Gyula, Bajcsy-Zsilinszky, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc stb.). Végül ötödik csoportként ideveszi a fajvédelem által többé-kevésbé megihletett népi írókat (Szabó Dezső mellett például Németh Lászlót és másokat), illetve az irodalmárokat (Farkas Gyula).⁷ Jól látható, hogy a kötetbe került portrék valóban mindegyik körből hoznak legalább egy példát. Az is világosan kitűnik egyúttal, hogy Gyurgyák a fajvédőket határozottan elválasztja két jelentősebb jobboldali irányzattól: a Monarchia viszonyait restaurálni akaró konzervatívoktól, valamint az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalmától, a nemzetiszocializmustól.

Amint a téma szakirodalmának fejlődését felvázoló historiográfiai bevezetésből kitűnik: eddig leginkább a politikai és intézménytörténeti vonatkozások lettek – úgy-ahogy – feltárva. Készültek életrajzok a korszak meghatározó politikusairól (Bethlen István, Teleki Pál, Gömbös Gyula, Kozma Miklós és a fajvédőből „antifasisztává” áttisztított⁸ Bajcsy-Zsilinszky Endre), valamint intézménytörténeti feldolgozások (MOVE, ÉME, a keresztény-nemzeti szakmai szervezetek, legújabban pedig a Turul Szövetség). Az eszmetörténeti megközelítést azonban szinte lehetlenné tette az 1945 után monopolhelyzetbe került állampárti történetírás, mely a fajvédőket a „totális fasiszta diktatúra” híveként, egyúttal a nyilasok közvetlen elődjeként tárgyalta. E nézetek kidolgozásában és elterjesztésében Lévai Jenő volt a kulcsszereplő. Ehhez képest jelentős szellemi újdonsággal bírt Szabó Miklósnak a fajvédelem szellemi előzményeinek feltárására tett kísérlete – igaz, Gyurgyákhoz hasonlóan a recenziens is félrevezetőnek tartja az ezek megjelölésére használt

6 A már-már magyarázkodásnak ható listáról a recenziens mindössze egyetlen nevet hiányol: Horthy Miklósét, aki éppúgy mindvégig fajvédő beállítottságú maradt, ahogy Bajcsy-Zsilinszky Endre is. A recenziens meglátása szerint a kormányzó megértéséhez éppen a fajvédőként való értelmezése adja a kulcsot.

7 Természetesen meg lehet kísérteni a szűken vett fajvédő politikai mozgalmat elkülöníteni az ébredőktől és a radikális keresztényszocialistáktól, valamint a tudományos fajvédelemtől. Erre tett kísérlet *Paksa Rudolf*: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa, Bp., 2012. 30–83. Gyurgyák ezt eszmetörténeti szempontból nem tartja gyümölcsözőnek, e módszerrel ugyanis csak a politikai mozgalmak választhatóak el szerinte – elfedve a közös eszmei alapokat.

8 E kettő valójában csak a marxista történetírás dogmáit megkérdőjelezhetetlen igazságnak tekintő szemszögből tűnik ellentmondásnak, ezért volt szükséges az áttisztítás.

„újkonzervativizmus” kifejezést. Gyurgyák kötete tehát úttörő vállalkozásnak tekinthető.⁹

A kötet bevezető fejezetében a nemzetközi (angol nyelvű) és magyar szakirodalom segítségével igyekezett a szerző a téma tárgyalásához szükséges tudományos alapfogalmakat (faj, etnikum, nemzet) megvilágítani. Ezek kapcsán arra is rámutat, hogy az egykori szóhasználatban a „faj” kifejezés e három bármelyikét jelenthette, s így a fajvédők jelentős része nem is tudatosította, sok esetben nem is tudatosíthatta magában, hogy „elbeszélnek” egymás mellett, vagy éppenséggel saját magukkal is ellentmondásba kerülnek.¹⁰ Ez a fogalmi bevezető egyúttal Gyurgyák tudományos kritikája is a fajvédő gondolattal és különösen az etnicista nemzetfogalom használhatóságával szemben. Így a kötet keretes szerkezetűnek tekinthető annyiban, hogy az alapfogalmakat tisztázó bevezetés egyúttal a kitekintés címet viselő utolsó fejezet kritikájaként is olvasandó – mindkettő a jelenről, a jelenhez szól.

A kötet első portréja Szabó Dezsőt állítja elénk mint a faji gondolat hazai prófétáját. Ez annál is inkább helyeselhető, mert Szabó volt az 1920-as évek leghatásosabb közéleti gondolkodója, akinek elsődrendű szerepe volt az etnikai nemzetfogalom elterjesztésében, valamint a parasztság problémáinak a köztudatba való beemelésében. Hogy Szabó ezzel valóban elfecsérelte-e írói zsenialitását, azt a recenzens nem merné olyan határozottan kijelenteni, ahogy Gyurgyák teszi. Azt viszont fontosnak vélem hangsúlyozni, hogy Szabónak jelentős szerepe volt előbb a zsidóellenes, majd a németellenes közhangulat szításában. S ezzel hozzájárult e két kisebbség későbbi tragédiájához. Gyurgyák azt sem hallgatja el, hogy Szabó nem csak tehetséges író és hatásos közéleti szereplő volt, hanem ezzel együtt egy saját zsenialitásába szerelmes, ezért végtelenül összeférhetetlen ember is. Gyurgyák markáns és valódi megjelenítő erővel bíró megfogalmazásai, valamint jól megválasztott (jellemző és illusztratív) idézetei itt és a továbbiakban is a kötet egyik erősségét jelentik. Tudományos próza esetében külön érdemes kiemelni, hogy a szöveg nem egyszerűen jól olvasható, hanem egyenesen jó is olvasni.

A második portré a sajtóapostolnak nevezett jezsuita Bangha Bélát mutatja be. Hangsúlyos szerepeltetését a szerző azzal indokolja, hogy Bangha 1920-ban megjelent *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című kötete nem csupán a nemzeti-keresztény kurzus egyik alapműve lett (Szabó Dezső, Szekfű Gyula, valamint a kisebb hatású Tormay Cecil közismert munkái mellett), de ezenfelül a fajvédőkre különösen jelentős hatást gyakorolt. Ez magyarázza, hogy a kötetben nem a Banghánál egyébként sokkal ismertebb és napjainkban vitatottabb életművű Prohászka Ottokár jeleníti meg a radikális keresztényszocializmust, de nem is a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke, Zadravec István kapott nagyobb figyelmet,

9 A recenzens is csupán egy-két kéziratban maradt értekezéssel tudná kiegészíteni Gyurgyák bibliográfiáját, ezek azonban inkább a marxista történetíráshoz kapcsolódóan forrásértékűek, semmint a fajvédelem történetére.

10 Az egykori fajvédők következtelen fogalomhasználata a magyarázata annak is, hogy bármelyiküktől lehet számos olyan idézetet kiragadni, amelyek mai szemmel könnyen félreérthetőek.

holott ők életútjukat, közéleti szerepvállalásukat tekintve jobban beletartoztak a szűken vett fajvédő mozgalomba. Gyurgyák szerint a modernebb és propagandisztikusabb Bangha nyelvezetét sokkal jobban értették és át is vették a fajvédők, mint a patetikusabb és fennköltebb Prohászkaét. Csak helyeselhető, hogy a Bangha-portré megrajzolásához a szerző sokat merített a Molnár Antal és Szabó Ferenc SJ által nemrégiben publikált Bangha-naplókból, így hozva közel emberileg az *Ecclesia militans* szellemiségét megtestesítő szerzetest.¹¹

A harmadik fejezet a fajbiológus Méhely Lajosról szól. Ő képviseli a kötetben a tudományos fajvédelem világát, ahová az eugenika-mozgalom úttörői mellett Kovács Alajos statisztikust vagy Méhely tanítványát, a későbbi Zsidókérdés-kutató Magyar Intézet vezetőjét, Bosnyák Zoltánt sorolhatjuk a legismertebbek közül. Méhely személye elsősorban azért érdekli Gyurgyákot, mert a biológusprofesszor hatvanévesen, elismert tudományos karrierrel a háta mögött fogott fajbiológiai fejtegetésekbe. A fejezet jó összefoglalást ad Méhely elképzeléseiről – bevallottan a trilógia korábbi köteteiben megjelent szövegek felhasználásával. Úgy vélem, hogy a fejezeten látszik leginkább a Gyurgyák által oly sokszor hiányolt eszmetörténeti előmunkálatok hiánya. A Méhely-problematika (az „elfajult” tudós) megértésének ugyanis a kor eugenikai mozgalmának és biológiai gondolkodásának részletesebb feltárása az előfeltétele. Ebből válna ugyanis világossá, hogy Magyarországon – ahogy a korabeli nyugati civilizációban másutt is – a biológia tudományának látványos prosperitása eredményezte azt, hogy a sikeres növény-nemesítési és állattenyésztési minták nyomán egyáltalán felmerülhetett az „embernemesítés” elképzelése. Ennek társadalmi léptékű programja volt az eugenika, amelynek hívei korántsem csak a modern értelemben vett jobboldalról kerültek ki. És idesorolható a nemzet és a faj fogalmát összekapcsoló Méhely-féle fajbiológia is. A 20. század közepén indult genetikai kutatások, illetve pszichológiai vizsgálódások bizonyították, hogy az eugenika számos alapfeltevése nem állja meg a helyét, ahogy erre egyébként Gyurgyák is utalt a kötet elméleti bevezetőjében.

A kötet negyedik portréja Gömbös Gyula életútját értelmezi. Gyurgyák meggyőzően érvel amellett, hogy Gömbös mindvégig megőrizte gondolkodása fajvédő jellegét, így miniszterelnöksége idején is csupán a fajvédő szlogenek hangoztatásával szakított, de nem a fajvédő célkitűzésekkel. Úgy vélem, hogy a számos jól sikerült portré közül talán ez a legsikerültebb. A fejezet bevezetőjében jól látható Gyurgyák módszere: mindig a személyiség nyitját próbálja megtalálni, s ennek fényében mutatni be az életutat. Gömbös az elméletektől idegenkedő gyakorló politikus prototípusa, akit nagy ambíció és hatalomvágy fűtött – s mint ilyen, számos vonásában mutat hasonlóságot más korok politikusaival. Éppen ezért egyes jellemzéseket az olvasó nagyon találónak, s egyúttal kortalannak vagy éppenségg-

11 A tudományos önkritika szép példája, amint Gyurgyák külön kiemeli, hogy az említett naplók publikálását követően jelentősen megváltozott vélekedése Bangháról. Ezért figyelmezteti az olvasót, hogy a korábbi kötetekben megjelenítetténel nem csupán részletesebb, de összetettebb is a most közölt Bangha-portré. (74.: 4. jz.)

gel áthallásosnak is érez.¹² E fejezetben válik igazán láthatóvá, hogy a kötet – a korábbiaktól eltérően – nem enciklopédikus jellegű. Így a fontosabb fajvédők életrajzi kislexikona sem található a kötet végén, ezért a fajvédőpárt képviselőinek felsorolása alatt oldal terjedelmű lábjegyzetben mutatja be életútjukat a szerző. (117–118.) Noha a kötet végén található szakirodalmi útmutató mellett a fontosabb fajvédő lapok rövid ismertetése is megtalálható (237–239.), ami jól egészíti ki a bevezetőben olvasható rövid, de annál hasznosabb áttekintést a fajvédő sajtóról (42–50.) – mégis hiányolunk egy teljességre törekvő sajtókatalógust. Hasznos lett volna továbbá egy hasonló függelék a fajvédő szervezetekről is, amit nem pótol azok hosszadalmas felsorolása az előszóban. (9.)

Az ötödik fejezet a kötet leginkább újszerű, a tudomány eddig bevett nézeteivel polemizáló része. Gyurgyák ugyanis – a recenzens szerint helyesen – úgy értelmezi Bajcsy-Zsilinszky Endre életútját, hogy rámutat: Gömböshöz hasonlóan ő is élete végéig megőrizte fajvédő világnézetét. Itt válik a leginkább érthetővé, hogy Gyurgyák számára a fajvédő gondolkodás egy nemzedéki mentalitás, nem pedig párttagság. Éppen ezért nem szükséges Bajcsy-Zsilinszkyt úgy ábrázolni, mint aki a fajvédő párttól indulva az 1930-as években „megtért” az antifasiszta demokraták táborába. Ez az értelmezés annál is inkább sántít, mert Bajcsy-Zsilinszky – akivel az utókor feltehetőleg nem tudatta, hogy most már nem is fajvédő – állítólagos „megtérése” után még számos parlamenti beszédében kritizálta fajvédő alapon a kormány iskolaépítési politikáját (miért a sváboknak épül iskola, miért nem a színmagyar Alföldön), de ugyancsak a fajvédőket jellemző függetlenségi és németellenes indokból lett végül a náci megszállás idején mártírrá. Gyurgyák itt és a kötet más fejezeteiben meggyőzően mutat rá arra, hogy a fajvédők túlnyomó többsége az olasz fasizmussal távolról szimpatizált ugyan, a túlzott egalitarizmust azonban elutasították. Elsősorban ezért a nemzetiszocialista nézetekkel is szemben álltak, de a Horthy-kori cím- és rangkórság, illetve tekintélytisztelet miatt is lenézték az alulról jött nyilas képviselők többségét. A német nácizmust pedig annak imperializmusa, vagyis a magyar függetlenségi hagyománnyal és birodalmi gondolattal való összeegyeztethetlensége miatt is elutasították. Bajcsy-Zsilinszky politikai arcélét Gyurgyák következetesen bontja ki, s izgalmasan mutatja be. Úgy tűnik, hogy a szerzőnek éppen az erkölcsi kérdésekben következetes Bajcsy-Zsilinszky a legvállalhatóbb figura a fajvédők közül. Nem véletlen tehát, hogy a szerző éppen e portré életrajzi kötetként való megírásának ötletével játszik el az előszóban. Ehhez csak annyit tehet hozzá a recenzens, hogy örülne, ha ez a kötet is elkészülne egyszer.

Nem kevésbé sikerült jól a Lendvai Istvánról szóló hatodik fejezet. Lendvai egy eddig kevésbé ismert fajvédő publicista és költő volt, aki utóbb ugyancsak fajvédő

12 Ezt erősíti például, hogy a Bethlen István által kialakított politikai rendszerre, illetve a kormánypárt mindenkorai túlsúlyára Gyurgyák bátran alkalmazza a történeti szakirodalomban eddig nem használt „centrális politikai erőter” fogalmat. (130.) Ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy a Bethlen által felépített politikai rendszer nem csupán hosszú időn keresztül stabil volt, hanem olyannyira merev, hogy ellenállt a fajvédő indíttatású szociális reformkísérleteknek. Gyurgyák itt nem említi, de másutt igen, hogy e körbe nem csupán Gömbös, hanem később Imrédy tervei is beleértendők.

alapon lett a nemzetiszocialisták kritikusa, s végül e nézeteiért Bajcsy-Zsilinszkyhez hasonlóan ő is az életével fizetett.¹³ Gyurgyák Lendvait a magyar fajvédelem „üde színfoltjának” nevezi, s ez a megnevezés a róla írt rövid fejezetre is illik. Itt válik igazán láthatóvá, hogy mit is jelenthetett a „harmadik Magyarország” programja. Ebben bizonyára az is szerepet játszott, hogy éppen Lendvai portréja az, amelyet nem kellett megtisztítani a marxista történetírás által reá rakódott hordalékoktól. Egyúttal az is nyilvánvalóvá válik, hogy a fajvédelem – tűnjön bármennyire is autochton jelenségnek – párhuzamba állítható más országok (különösen Németország) hasonló indíttatású mozgalmával. A fejezet végén álló értékelés Gyurgyák történeti ars poeticájának szép példája: megértő az emberrel szemben, aki saját korának gyermekként került a kordivat hatása alá, ugyanakkor rádöbbsent saját tevékenysége következményeire, s megpróbálta visszafordítani azokat a veszélyes, sőt embertelen folyamatokat, amelyek elindításában maga is szerepet játszott. Lendvai portréja nyilván azért került Bajcsy-Zsilinszkyé után, hogy a szerző ezzel is hangsúlyozza kettenük nemzetiszocialistákkal szemben vívott küzdelmét és mártíromságukat. A fajvédő mozgalmon belüli kontrasztokat viszont úgy lehetett volna a legjobban érzékeltetni, ha a Lendvai-életút után a Héjjas Iván és Prónay Pál alakjában megszemélyesített „Végrehajtók és mozgalmárok” című fejezet következett volna.

E kettő közé azonban beékelődik Milotay István életútjának bemutatása. E részben talán az lehetne a legérdekesebb, hogy 1945 után az emigrációban miként látta Milotay egykori tevékenységüket, mennyiben változtatott nézetein.¹⁴ Kérdéses azonban, hogy Milotay írásai mennyiben vonatkoztathatók a többi fajvédőre, hiszen ő első sorban újságíró volt, aki mindig jól érzett rá a kordivatra. Így például már az 1930-as években különbözött a többi tárgyalt fajvédőtől: németbarát lett, mivel Hitlertől remélte a magyar revíziót, a világháború alatt pedig a végsőkig való kitartásra buzdított. Tevékenységével végül az emigrációban sem nézett szembe, hanem – számos más emigránshoz hasonlóan – önmentegető módon inkább másokat hibáztatott, egyúttal a végsőkig való kitartás hősiességét hangsúlyozta. Mindezeket Gyurgyák is jól látja és láttatja, de emellett aprólékos elemzéssel veszi számba, hogy milyen kisebb-nagyobb változtatások észlelhetők Milotay nézeteiben. Ki kell emelnünk, hogy ez Gyurgyák eszmetörténeti portréinak egyik fontos pozitívuma: nem statikus képet ad, hanem pontosan érzékelteti a lényegesebb időbeli változásokat. Abban viszont nem tudok egyetérteni Gyurgyákkal, hogy Milotaynak azt rója fel, miszerint a revíziót nem önerőből, hanem a nagyhatalmak révén akarta elérni. Ez volt ugyanis a realitás. Az országhatárok bármiféle megváltoztatása kizárólag a nagyhatalmak döntése nyomán valósulhatott meg. Ugyancsak nem érthető, hogy Gyurgyák miért furcsállja Milotay utolsóként idézett írásának „talányos végkövetkeztetését”. Itt egy megfáradt, talajvesztett emigráns beszél, akinek utolsó írásait a hungarista emigráció adta ki. Azok, akik állandóan az

13 Gyurgyák elkülöníti a publicista és az újságíró fogalmát: előbbi saját nézeteit, eszméit hirdető elkötelezett értelmiségi, utóbbi hivatásos tollforgató, aki kiszolgálja egy adott pártnak, mozgalomnak, ideológiának vagy tulajdonosi érdekeknek.

14 A tárgyalt fajvédők többsége vagy nem érte meg a II. világháború végét, vagy legalábbis nem publikált 1945 után. A kivételek közé tartozik még Eckhardt Tibor, őt azonban Gyurgyák nem tárgyalja.

elszigetelődésből való kitörésért küzdöttek, s ezért megpróbáltak egy „antikommunista frontot” létrehozni. Ennek érdekében nyitottak olykor a többi emigráns csoport felé, s ezt a „békülékeny” hangot érezni Milotay idézett mondatain is.

A „Végrehajtók és mozgalmárok” címet viselő nyolcadik fejezet a fajvédő mozgalom tagságának gondolkodását igyekszik bemutatni. Ehhez Gyurgyák egy fajvédő broszúrát vesz alapul, amely tulajdonképpen a fajvédő programot és kánont körvonalazta.¹⁵ Itt kell megemlítenünk a kötet bőséges és jól válogatott képi illusztrációit is. A broszúra ismertetése után Héjjas Iván és Prónay Pál miniportréja következik. Érthető módon itt volt a legnehezebb helyzetben a szerző, hiszen eszmetörténeti portrét csak megfelelő források alapján lehet készíteni, ami esetükben alig áll rendelkezésre. Gyurgyák végül egymással párhuzamba állítva tekinti át a két életutat. A két közismert különítményest premodern zsoldosvezérként (condottiere) értelmezi, akik csak a szétesett ország zavaros viszonyai közepette válhattak átmenetileg „tényezővé”.¹⁶ Míg azonban Prónay megsértődött azon, hogy idővel mellőzni kezdték, addig Héjjas megpróbált beilleszkedni a konszolidálódott viszonyok közé: előbb csatlakozott Gömbös fajvédő pártjához, majd parlamenti képviselő lett, 1939-ben pedig pártot szervezett a nyilasok ellenében. Prónay kapcsán Gyurgyák arra is rámutat, hogy ha a fajvédő gondolatból kivesszük a parasztság és munkásság problémáira reflektáló szociális törekvéseket, valamint a „középosztályi kultúrát”, akkor abból valóban csak az „üsd a zsidót! jelszava”, a „vak irredentizmus” és az „erő kultusza” marad. A fejezet zárásaként a MOVE és az ÉME célkitűzéseinek rövid bemutatásán keresztül Gyurgyák arra a következtetésre jut, hogy a fajvédő vezérkarhoz képest a „borzalmas tagság” sokkal radikálisabb volt – így például a zsidókérdésben sem elégedtek meg a numerus clausus elvével, hanem egyenesen numerus nullust követeltek. Nem vitatva a megállapítás lényegi igazságát, mégis felvethető, hogy ha például Budaváry László életútját is beemelte volna a szerző a kötet portréinak sorába, akkor láthattuk volna, hogy nem csak a tagság osztott radikálisan antiszemita nézeteket. Megkockáztatható, hogy ezen utolsó fejezetben érdemes lett volna Héjjas és Prónay mellett neki is szentelni egy miniportrét, ugyanis az ébredők radikalizmusát talán ő illusztrálhatta volna leginkább. Tegyük hozzá: Budaváry 1941-ben – kormányzati támogatással – próbált keresztbe tenni a megerősödött nyilas mozgalomnak, ahogy Héjjas is ezt tette 1939-ben.

A kötetet lezáró „Összegzés és kitekintés” a korábbinál is jobban kidomborítja a fajvédő mozgalom nemzedéki jellegét. Itt egyúttal azt is kiemeli Gyurgyák, hogy a fajvédők és a nyilasok között nem volt kontinuitás sem ideológiai szempontból, sem a meghatározó személyek tekintetében. Az 1930-as évek második felére ugyanis a fajvédő nézetek a kormánypárton belülre kerültek, miközben a kor legnagyobb ellenzéki mozgalma a nemzetiszocializmus lett. E fejezetben kapott még helyet két, az 1930-as években megjelenő fajvédő mozgalom bemutatása is: a

15 E forrásra utalva jegyeztem meg fentebb, hogy a fajvédelem eszmetörténeti és intézménytörténeti bemutatását ebből kiindulva is el lehetett volna végezni.

16 Gondoljunk csak a független „Lajtabánság” kikiáltására!

Törzsökös Magyarok Tömörülése és a Magyar (Testvéri) Közösség. A kötet végül a fajvédő gondolatot újrafelfedező Csurka István tevékenységére való kitekintéssel zárul.

Úgy vélem, hogy Gyurgyák tudományos attitűdjéhez és ízléséhez éppen a most megjelent kötet a leginkább megfelelő előadási mód. A nemzedéki törekvésként értelmezett fajvédelem, s ezen belül az eszmetörténeti portrék nemcsak tudományosan megalapozottak, de élvezetes olvasmányok is. A kötet a tudatosan felvállalt esetlegességei ellenére elérte kitűzött tudományos célját. Nem csupán a fajvédő gondolatot teszi érthetővé, de legalább ennyire fontos, hogy a fajvédő nézeteket nem pártideológiaként, hanem egy konkrét nemzedék alapvető politikai attitűdjeként, mentalitásaként, világnézeteként értelmezi, ahogy például az 1968-as nemzedék esetében is szokás. Ezzel pedig a Horthy-korszak számos ismert alakjának életpályája válik érthetővé. A gyakran változó politikai felszín (pártok, ideológiai címkék és szlogenek) mögött egy sajátos generációs életérzést és világfelfogást, s egyúttal az elődöket bíráló és felváltani akaró türelmetlen érvényesítési vágyat fedezhetünk fel. Ez a megközelítés véleményem szerint sokkal inkább lehetőséget ad a fajvédők indítékainak, céljainak, tetteik mozgatórugóinak megértésére és megítélésére, mintsem az, ha zavaros fejű és önös érdekeikért küzdő törtetőkként ábrázolják őket.¹⁷

Nem tudható, hogy a kötet vajon a kitűzött közéleti célja tekintetében is ilyen sikeres lesz-e. Kétséges azonban, hogy a ma is létező etnicista közgondolkodás befolyásolására e kötet képes-e, egyáltalán bármilyen tudományos szakmunka képes lehet-e erre. Felelős értelmiségiként mindenesetre a szerző rámutatott, hogy a fajvédelem egészen biztosan nem tartozik a jobboldal vállalható hagyományai közé. Szögezzük még le az esetleges félreértések elkerülése végett: Gyurgyák tehát nem azért különítette el – következetesen és meggyőzően – a fajvédőket a nemzetiszocialistáktól, hogy a szélsőjobboldal e két ága közül bármelyiket szalonképesnek láttassa, hanem azért, mert így válik a fajvédelem megérthetővé. Úgy látom, hogy Gyurgyák Nemzet-trilógiájának harmadik kötete olyan úttörő eszmetörténeti munka, amely további kutatások előtt nyitott utat, s egyúttal hasznos segítséget nyújt a fajvédelem politikai intézményrendszerének (párt, mozgalom, sajtó, egyesületek) feltárásához is – igaz, korábbi munkái nagyvonalúbban szolgálták az intézménytörténet iránt is érdeklődő „aktakukacokat”.

Paksa Rudolf

---

17 Egyébként melyik hatalmon kívüli politikai mozgalmat ne lehetne így jellemezni?

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet